

Phenomenological Study of the Lived Experience of Poverty among Female-Headed Households (Case Study: Altimour Informal Settlement, Mashhad)

Simin Foroughzadeh*

Fatemeh Noei Teymori**

Abstract

This study, adopting a phenomenological approach, explores the lived experience of poverty among female-headed households residing in the informal settlement of Altimour, Mashhad. Drawing on Oscar Lewis's culture of poverty theory and the multidimensional poverty framework, the research analyzes the complex dimensions of poverty in the daily lives of these women. Data were collected through 26 semi-structured interviews using purposive sampling until theoretical saturation was reached, and were examined using thematic analysis. The central research question is: How do female heads of households experience and interpret poverty in their everyday lives? Key sensitizing concepts guiding the design of interview questions included economic deprivation, social exclusion, shame and stigma, livelihood strategies, and the coexistence of power and helplessness. The findings were organized into three thematic levels: life in destitution (material–livelihood dimension), fragile social interactions (relational–structural dimension), and individual and familial psychological wounds (psychological dimension). The results reveal that poverty for these women is a multidimensional phenomenon which, beyond material deprivation, leads to social exclusion, psychological harm,

* Research Instructor, Department of Urban and Regional Sustainable Development, Academic Jihad, Khorasan Razavi University, Mashhad, Iran (Corresponding Author), s.foroughzade@jdm.ac.ir, ORCID: 0000-0001-6156-8642

** Researcher of the Department of Sustainable Urban and Regional Development, Jihad University of Khorasan Razavi, Mashhad, Iran, fatemeh.snt8013@gmail.com

Date received: 17/12/2024, Date of acceptance: 22/05/2025

and the reproduction of the poverty cycle. Despite women's agency and resilience in navigating difficult conditions, the multiple pressures contribute to their fragility and social isolation. This study underscores the necessity of designing comprehensive policy programs that simultaneously address the economic, social, and psychological dimensions of poverty.

Keywords: female-headed households, Mashhad, Altimour informal settlement, poverty, lived experience.

Introduction

Female-headed households are a vulnerable group worldwide and in Iran, where women take on the economic and managerial responsibilities of the family due to factors such as divorce, death of a spouse, or abandonment. The number of such households has been increasing in Iran, and many face multidimensional poverty and deprivation. This study investigates the lived experience of poverty among female heads of households residing in the informal settlement of Al-Teymour in Mashhad, using a phenomenological approach to uncover hidden dimensions of their poverty.

Materials and Methods

This qualitative study employed a descriptive phenomenological method to understand the deep meanings of the lived experiences of women regarding poverty. Twenty-six female heads of households, purposively sampled from clients of a charitable institution in the Al-Teymour informal settlement, participated in semi-structured interviews averaging 45 minutes each. Thematic analysis was conducted using MAXQDA software following Braun and Clarke's method. Data credibility was ensured via participant feedback and parallel coding by independent researchers.

Results and Discussion

Findings reveal that poverty among these women is multidimensional, expressed in three thematic levels: material-livelihood hardship (life in destitution), weakened social interactions (social-structural dimension), and individual and familial psychological wounds. Poverty extends beyond material deprivation to social exclusion, stigma, and psychological harm, perpetuating a vicious cycle of poverty. Despite their agency and efforts, these women remain fragile and socially isolated under multiple pressures.

Conclusion

Understanding the lived experience of poverty among female heads of households in informal settlements requires addressing its multidimensional nature. Policy interventions should integrate economic support, enhancement of social interactions, and psychosocial services. Solely focusing on one dimension may inadvertently reinforce others. Comprehensive, empowerment-oriented programs are essential to improve these women's quality of life.

Bibliography

- Ahmadi, S., Amirmazaheri, A. M., & Saffari Nia, M. (2022). Meaning Reconstruction of culture of poverty of Female-Headed Households. *Rahpooye communication and culture*, 2(3), 41-54 [In Persian].
- Alimondegari, M., Razeghi-Nasrabad, H. B., & Ashraf-Ganjouei, S. (2018). The Economic Status of Female Heads of Households covered by supportive institutions: Qualitative study in City of Shiraz. *Journal of Population Association of Iran*, 13(25), 165-192 [In Persian].
- Azizmohammadi, S., Rakebi, N., Kamran Koochesfehiani, S., & Asadi, H. (2019). Role of Self-Compassion and Distress Tolerance in the Social Health of Female Household Heads. *Middle Eastern Journal of Disability Studies*, 9(no issue number), 56-56 [In Persian].
- Alkire, S., & Foster, J. (2011). Counting and multidimensional poverty measurement. *Journal of Public Economics*. 95(7-8), 476-487.
- Auhagen, A. E. (2002). Kompetenz und Verantwortung. *German Journal of Human Resource Management: Zeitschrift für Personalforschung*, 16(2), 230-249.
- Ahsan, S. M. (2001). Institutional Framework and Poverty: A Transition Economy Perspective. SSRN, 593, 1-27.
- Ahmed, S. K. (2024). The pillars of trustworthiness in qualitative research. *Journal of Medicine, Surgery, and Public Health*, 2, 1-4.
- Anbari, M., & Baghai, S. (2014). 'Culture of poverty' and deviant behavior of marginalized urban wome. *Journal of Community Development*, 6(2), 209-232 [In Persian].
- Brinkmann, S., & Kvale, S. (2015). *InterViews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing* (3rd ed.).
- Buunk, A. P., & Gibbons, F. X. (2005). Social comparison orientation: A new perspective on those who do and those who don't compare with others. *Social Comparison and Social Psychology Understanding Cognition, Intergroup Relations, and Culture*, 15-32
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2016). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (4th ed.).

- Dorahaki, A., & Noubahkt, R. (2021). The Study of Economic and Social Status of Iranian female-headed households: a secondary analysis [Descriptive]. *Payesh (Health Monitor) Journal*, 20(4), 427-437 [In Persian].
- Eskafi, M. (2021). Mo'arrefi-ye nazariye-ye farhang-e faqr-e Oscar Lewis [Introduction to Oscar Lewis's culture of poverty theory]. *Anthropology and Culture Website*. Retrieved from <https://anthropologyandculture.com/> [In Persian].
- El-Lawindi, M. I., Sabry, H. A., & Elsebaie, E. H. (2019). Household Headship and Women's Health: An Exploratory Study from Egypt. *The Egyptian Journal of Community Medicine*, 37(2), 1-9.
- Farzizade, Z., & Haghi, S. (2020). Anthropological Study of Poverty Among Women Heads of Households in Arak City. *Iranian Journal of Anthropology*, 16(29), 193-221 [In Persian].
- Fazeli, N. (2015). Gozaresh-e neshast-e barrasi "Farhang-e faqr" [Report of the session on "Culture of poverty"]. *Iranian Sociological Association*. Retrieved from <http://www.isa.org.ir/> [In Persian].
- Flick, U. (2008). Dar amadi bar tahqiq-e keyfi [An introduction to qualitative research] (H. Jalili, Trans.). Tehran: Ney Publishing [In Persian].
- Ghaderi, S., Karimi, A. R., Soleymani, S., Kargar Esfanabadi, Kh., & Anbari Roozbahani, M. (2021). The Experiences of Female-Headed Households and the Cycle of Misery (Case Study of Female-Headed Households in Karaj). *Quarterly of Social Studies Research in Iran*, 11(1), 1-27 [In Persian].
- GÜNAYDIN, D. (2020). Yoksulluk Damgalama Ve Utanma: Sosyal Yardım Ağı Çerçevesinde Bir Araştırma. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20(49), 837-860.
- Gefferson, D. G., & Harkins, D. A. (2011). Hey, I've Got a Voice Too!" Narratives of Adversity, Growth and Empowerment. *Journal for Social Action in Counseling and Psychology*, 3(2), 104-128.
- Kordzanganeh, J., Mohamadian pestekan, H., & Sohrabi samireh, Shahla. (2016). Women's sense of security and the effective factors on it (Case study of the headed household women that covered by welfare Ramhormoz City). *Women's Strategic Studies*, 18(71), 109-130 [In Persian].
- Khani, S., Khezri, F., & Yari, K. (2018). A study of social vulnerability among female-headed households and headed women in Soltan-Abad District, Tehran. *Woman in Development and Politics*, 15(4), 597-620 [In Persian].
- Kwon, M., & Kim, H. S. (2020). Psychological Well-Being of Female-Headed Households Based on Age Stratification: A Nationwide Cross-Sectional Study in South Korea. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(18), 1-11.
- Kumar, A. (2010). Poverty and Culture of Daily Life. *Psychology and Developing Societies*, 22(2), 331-359.
- Lewis, O. (2008). Farzandan-e Sánchez [The children of Sánchez] (H. Kamrani, Trans.). Tehran: Hermes Publishing [In Persian].

183 Abstract

- Lewis, O. (1974). Farhang-e faqr [The culture of poverty] (M. Soraya, Trans.). *Name-ye Olum-e Ejtemai*, 1(7), 4–25 [In Persian].
- Lotfi Khachaki, T., Akbari, A., & Kermani, M. (2024). Strategies for low-income residents of urban areas (a study in Mashhad city). *International Political Economy Studies*, 7(1), 232–252 [In Persian].
- Liu, c., Esteve, A., & Treviño, R. (2017). Female-Headed Households and Living Conditions in Latin America. *World Developmen*, 90(C), 311-328.
- Levin, L. S., & Idler, E. L. (1983). Self-care in health. *Annual Review of Public Health*, 4, 181–201.
- Livingstone, A., Spears, R., Manstead, A. S. R., & Bruder, M. (2009). Defining common goals without speaking the same language: Social identity and social action in Wales. *Identity Studies in the Social Sciences*, 238–255.
- Mohamadpour, A., & Alizadeh, M. (2011). Women and the culture of poverty: A qualitative study of the family- leading women supported by Sari Welfare Organization. *Ferdowsi University of Mashhad Journal of Social Sciences*, 8(1), 165-197 [In Persian].
- Mohammadpour, A. (2010). Ravesh dar ravesh [Method in method]. Tehran: *Sociologists Publications* [In Persian].
- Ministry of Cooperatives, Labour and Social Welfare, Center for Strategic Statistics and Information. (2021). Barrasi-ye amari-ye vizhegi-haye ejtemai-eqtisadi-ye zanan-e sarparast-e khanevar va khod-sarparast [Statistical analysis of socio-economic characteristics of female-headed and self-headed households]. *Kar va Jame'e [Work and Society Monthly]*, 252, 108–143 [In Persian].
- Mwangi, C. (2017). An Assessment of Impact of Poverty on Female Headed Households in Kangemi, Kenya. *University of Nairobi*.
- Organization for Welfare and Social Services. (2023). *Gozarash-e tahlili-tavsifi-ye zanan-e sarparast-e khanevar* [Analytical-descriptive report on female-headed households]. Center for Planning, Information Technology, and Cyber Security, prepared by the Deputy of Strategic Planning and Information [In Persian].
- O'Donnell, P., Moran, L., Geelen, S., O'Donovan, D., van den Muijsenbergh, M., & Elmusharaf, K. (2021). There are people like us and there are people like them, and we are not like them Understating social exclusion a qualitative study. *PLoS ONE*, 16(6), 1-19.
- Prasetya Wibawa, R., & Vivin Wihartanti, L. (2018). Strategi Perempuan kepala keluarga (pekka) dalam menciptakan Kemandirian ekonomi keluarga didesa gesi kecamatan gesi kabupaten sragen. *promosi(Jurnal Pendidikan Ekonomi)*, 6(2), 57-62.
- Qammer, N. A., Bhat, M. A., Mir, A. H., Khan, A. A., Bhat, M. A., & Bhat, A. A. (2021). Farm household livelihood strategies in intermediate zone of Jammu and Kashmir. *International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences*, 10(2), 2644–2654.

- Rowshani, Sh., Tafta, M., Khosravi, Z., & Khademi, F. (2020). Effective Conditions on Female-headed Households' Life in Iran and Solutions to Reduce Injuries. *Quarterly of Social Studies Research in Iran*, 9(3), 693-717 [In Persian].
- Rezaei, M., & Mahmoodi, F. (2019). Meaning Reconstruction of Women Headed of Household's Quality of Life:A Qualitative Study. *Journal of Applied Sociology*, 30(73), 143-166 [In Persian].
- Research Institute for Culture, Art and Communication, Ministry of Culture and Islamic Guidance. (2019). *Farhang-e faqr* [Culture of poverty]. Retrieved from <https://ricac.farhang.gov.ir/> [In Persian].
- Rasheed, A., Hussain Alias Ghalib Hussain, M., & Nawaz Manj, Y. (2020). The Survival Strategies among Female-Headed Households: An Anthropological Study of Dhok Hassu Rawalpindi, Punjab, Pakistan. *Online Elementary Education Online*, 19(4), 4816-4828.
- Riessman, C.K. (2008) Narrative Methods for the Human Sciences. *Newbury Park, CA:Sage*.
- Rezaei, M.A., Mohammadinia, N., Samaiezadeh Toosi, T. (2013). Problems of Female-headed households in Sistan Baluchistan province, Iran. *Journal of Research & Health Social Development & Health Promotion Research Center*, 3(3), 452-457.
- Ribotta, S. (2023). Poverty as a matter of justice. *The Age of Human Rights Journal*, 20, 1-24.
- Single Parent Mothers: Untold Stories and Social Pathologies. (2008). *Sociological Review*, 15(2) [In Persian].
- Shaditalab, Zh., & Gerayinejad, A. (2004). Faghr-e zanan-e sarparast-e khanevar [Poverty among female-headed households]. *Zan dar Tose'e va Siyasat* [Women in Development and Politics], 2(1), 49-70 [In Persian].
- Shiani, M. (2005). Poverty, Deprivation, and Citizenship in Iran [orginal]. *Social Welfare*, 5(18), 41-64 [In Persian].
- Seyed Mirzai, S. M., Abdollahi, Z., & Kamarbeigy, Kh. (2012). Reviewing the relationship between societal factors and societal security of women in charge of their families (Case study: women in Ilam). *Societal Security Studies*, (28), 79-108 [In Persian].
- Statistical Center of Iran. (2004). Salname-ye amari 1382 [Statistical yearbook 2003]. Tehran: Statistical Center of Iran, *Office of Publications and Information* [In Persian].
- Salimi, A., & Davari, M. (2001). Jame'e-shenasi-ye kajravi [Sociology of deviance]. *Tehran: Hozeh va Daneshgah Publications* [In Persian].
- Sharma, M. (2023). Poverty and Gender: Determinants of Female- and Male-Headed Households with Children in Poverty in the USA, 2019. *Sustainability*, 15(9), 1-23.
- Sihto, T., & Aerschot, L.V. (2021). Care poverty within the home space: Exploring the emotional experiences of unmet care needs. *Frontiers in Sociology*, 6, 1-9.
- Suckert, L. (2022). Back to the future: Sociological perspectives on expectations, aspirations and imagined futures. *European Journal of Sociology*, 63 (3), 393-428.

185 Abstract

- Tabrizi, S., Tabrizikahou, GH. R., & Boroumand Mahmoudabadi, M. (2024). Phenomenography of Perceived Social Support in Women Heads of Households. *Women in Development and Politics*, 22(2), 487-509 [In Persian].
- Thobejane, T. D., & Abgail Nyathi, N. (2018). Poverty among female headed households in Matabeleland South Province in Zimbabwe: A perennial problem or an enlightening experience?. *Gender & Behaviour*, 16(2), 11250-11262.
- United Nations Development Programme. (2023). Global Multidimensional Poverty Index 2023. *UNDP*.
- Van Manen, M. (2016). *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy* (2nd ed.). Routledge.
- Vaezi, F., Esmaili, R., & Mohammadi, A. (2022). An analysis of the lived experiences of women heads of households in the face of high-risk behaviors Study of women heads of households in Kerman. *Women's Strategic Studies*, 24(94), 75–103 [In Persian].
- Yahyazadeh, h., & rmzany, M. (2013). The Study of the Social Health Rate and The Social Factors Effective on it: A Case Study of Women Heading Households in Qurveh. *Social Development & Welfare Planning*, 4(16), 68–102 [In Persian].
- Yoosefi Lebni, J., Mohammadi Ghareghani, M. A., Soofizad, G., khosravi, B., ziapour, A., & Irandoost, S. F. (2020). Challenges and opportunities confronting female-headed households in Iran: a qualitative study. *BMC Women's Health*, 20(183), 1-11.
- Zhang, M., You, Sh., Yi, Sh., Zhang, Sh., & Xiao, Y. (2024). Vulnerability of Poverty Between Male and Female-Headed Households in China. *Journal of Family and Economic Issues*.

مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته فقر در میان زنان سرپرست خانوار (مورد مطالعه: سکونتگاه غیررسمی التیمور، مشهد)

سیمین فروغ‌زاده*

فاطمه نوعی تیموری**

چکیده

این پژوهش با رویکرد پدیدارشناختی به بررسی تجربه زیسته فقر در میان زنان سرپرست خانوار ساکن سکونتگاه غیررسمی التیمور مشهد می‌پردازد. مطالعه حاضر با اتکا به نظریه فرهنگ فقر اسکار لوئیس و چهارچوب فقر چندبعدی، به تحلیل ابعاد پیچیده فقر در زندگی روزمره این زنان پرداخته است. داده‌ها از طریق ۲۶ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با نمونه‌گیری هدفمند تا رسیدن به اشباع نظری جمع‌آوری و با روش تحلیل مضمون مورد بررسی قرار گرفتند. سؤال اصلی تحقیق این است که زنان سرپرست خانوار چگونه فقر را در زندگی روزمره خود تجربه و تفسیر می‌کنند؟ برخی از مهم‌ترین مفاهیم حساس پژوهش، فقر اقتصادی، طرد اجتماعی، شرم و انگ، استراتژی‌های معیشتی و هم‌زیستی قدرت و درماندگی بودند که مبنای طراحی سؤالات مصاحبه قرار گرفتند. یافته‌ها در سه سطح مضمونی سازماندهی شدند: زندگی در استیصال (بعد مادی - معیشتی)، تعاملات اجتماعی ضعیف (بعد ارتباطی - ساختاری)، و روان زخم فردی و خانوادگی (بعد روان‌شناختی). نتایج نشان می‌دهد که فقر برای این زنان پدیده‌ای چندبعدی است که علاوه بر محرومیت مادی، به طرد اجتماعی، آسیب‌های روانی و بازتولید چرخه فقر منجر می‌شود. باوجود عاملیت و مقاومت زنان در مدیریت شرایط دشوار، فشارهای چندگانه

* مربی پژوهش گروه توسعه پایدار شهری و منطقه‌ای، جهاد دانشگاهی خراسان رضوی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)، s.foroughzade@jdm.ac.ir, ORCID: 0000-0001-6156-8642

** پژوهشیار گروه توسعه پایدار شهری و منطقه‌ای، جهاد دانشگاهی خراسان رضوی، مشهد، ایران، fatemeh.snt8013@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۱

موجب شکنندگی و انزوای اجتماعی آنان شده است. این مطالعه بر ضرورت طراحی برنامه‌های سیاستی جامع که هم‌زمان به ابعاد اقتصادی، اجتماعی و روانی فقر توجه دارند، تأکید می‌کند.

کلیدواژه‌ها: زنان سرپرست خانوار، مشهد، سکونتگاه غیررسمی التیمور، فقر، تجربه زیسته.

۱. مقدمه و بیان مسئله

سازمان بهداشت جهانی (World Health Organization (WHO))، زن سرپرست خانوار را زنی می‌داند که تحت تأثیر عواملی چون طلاق، فوت، اعتیاد یا ازکارافتادگی همسر یا پدر، زندانی شدن یا معلولیت مرد و رهاشدن توسط مردان بی‌مبالات، سرپرستی خانواده خویش را به عهده دارد (عزیز محمدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲) در تعریف مرکز آمار ایران نیز، این زنان بدون حضور منظم و یا حمایت یک مرد بزرگسال، سرپرستی خانوار را بر عهده می‌گیرند و مسئول اداره اقتصادی خانواده، تصمیم‌گیری‌های عمده و حیاتی هستند (سالنامه آماری، ۱۳۸۲: ۴۷). بررسی روند داده‌های رسمی ایران طی چهل سال گذشته نیز نشان می‌دهد که درصد زنان سرپرست خانوار همواره روند صعودی داشته است. به‌طوری‌که بر اساس آمار سرشماری در سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۸۵، ۱۳۹۰، ۱۳۹۵، خانوارهای زن سرپرست به ترتیب ۷/۳-۸/۴-۹/۴-۱۲/۱-۱۲/۷ درصد از کل خانوارهای ایرانی را تشکیل داده‌اند (دراهمی و نوبخت، ۱۴۰۰: ۴۲۹). همچنین طرح «هزینه و درآمد خانواده» مرکز آمار ایران نشان می‌دهد، در بازه زمانی هشت‌ساله یعنی از سال ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۸، زنان سرپرست خانوار نسبت به مردان سرپرست خانوار افزایش بیشتری داشته است (واعظی و همکاران، ۱۴۰۰: ۷۷). بطوریکه تعداد زنان سرپرست خانوار در سال ۹۸ نسبت به سال ۹۰ حدود ۲۶/۸ درصد افزایش یافته، در حالی که تعداد مردان سرپرست خانوار در همین بازه حدود ۲۰/۶ درصد رشد داشته است؛ این نشان‌دهنده افزایش بیشتر زنان سرپرست خانوار طی ۸ سال بوده است (بررسی آماری ویژگی‌های اجتماعی - اقتصادی زنان سرپرست خانوار و خودسرپرست، ۱۴۰۰: ۱۲۰) تعداد زیادی از زنان سرپرست خانواده درگیر فقر هستند. به‌گونه‌ای که بر اساس داده‌های سازمان بهزیستی، ۷۸ درصد از این گروه از زنان تحت پوشش در دهک‌های درآمدی ۱ تا ۵ قرار دارند و تنها ۸ درصد در دهک‌های ۸ تا ۱۰ هستند (گزارش تحلیلی - توصیفی زنان سرپرست خانوار سازمان بهزیستی کشور،

۱۴۰۲:۱۰). این اطلاعات نشان می‌دهد که زنان سرپرست خانوار به طور عمده در دهک‌های پایین درآمدی قرار دارند و با فقر و چالش‌های اقتصادی مواجه هستند. بی‌گمان خانواده‌های تحت سرپرستی زن، پدیده نوظهور و خاص کشور ایران نیست. شواهد نشان می‌دهد طی سال‌های اخیر تعداد زنان سرپرست خانوار در بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه افزایش قابل توجهی داشته است. (El-Lawindi et al., 2019: 1-9) طبق گزارش سازمان ملل (United Nations) (۲۰۱۵) در چند دهه اخیر بیشتر از یک سوم سرپرستان خانوار را زنان تشکیل داده‌اند (Mwangi, 2017: 11-14). افزایش زنان سرپرست خانوار در جهان به خودی خود مسئله اجتماعی نیست، زیرا این زنان معمولاً به دلایلی مانند اعتیاد، بیکاری، طلاق یا فوت همسر، به‌تنهایی مسئولیت مدیریت خانواده را برعهده گرفته‌اند. موضوع زنان سرپرست خانوار زمانی نگران‌کننده است و به‌عنوان یک مسئله اجتماعی روی آن وفاق است که این گروه از زنان بدون حمایت کافی و به‌خصوص با توجه به وضعیت اقتصادی نامساعد فعلی کشور ایران، در جامعه رها می‌شوند و طبیعی است که به‌تنهایی توان اداره مالی خود و سایر اعضای خانواده را ندارند. تاجائیکه به‌کاربردن صفت «گروه‌های اجتماعی آسیب‌پذیر» یا در «معرض آسیب» برای آن‌ها بسیار به واقعیت نزدیک است. چنان‌که در برخی منابع آمده و مؤید این موضوع است که آنها اغلب با عوامل آسیب‌زایی مانند ضعف دسترسی به فرصت‌های شغلی، بی‌سوادی یا کم‌سوادی، نداشتن درآمد مستمر و مشکلات اجتماعی و روان‌شناختی مواجه‌اند که در صورت عدم حمایت‌های همه‌جانبه، هزینه‌های هنگفتی را به جامعه تحمیل خواهند کرد (تبریزی و همکاران، ۱۴۰۳: ۴۹۰-۴۸۹). از منظر دیگر طبق منابع نظری موجود زنان سرپرست خانوار در مقایسه با مردان در همان وضعیت اقتصادی، فقیرتر توصیف می‌شوند؛ زیرا پتانسیل زنان برای درآمدزایی مستقل بسیار پایین‌تر از مردان است (Prasetya Wibawa & Vivin Wihartanti, 2018: 57). نتایج بسیاری از تحقیقات داخل کشور طی دو دهه اخیر (نظیر تحقیقات شادی طلب و گرایسی‌نژاد ۱۳۸۳، معیدفر و حمیدی ۱۳۸۶، سید میرزائی و همکاران ۱۳۹۰، یحیی‌زاده و همکاران ۱۳۹۳، کرد زنگنه ۱۳۹۵ و...) همگی تأییدگر آن است که فقر و ناامنی اقتصادی و اجتماعی و مشکلات بهداشتی کودکان و... در این خانواده‌ها وجود دارد و این موضوع نشان می‌دهد که مشکلات اقتصادی و بیکاری، پررنگ‌ترین و ریشه‌ای‌ترین مشکل این گروه از زنان جامعه ایران است. در خارج از کشور و بر اساس مطالعه جامع مک‌لانان (McLanahan) در ایالات متحده هم مشخص شد که در خانواده‌های تحت سرپرستی زن،

سطح استرس و مشکلات بهداشتی بالا و کیفیت آموزش خانوادگی پایین است. آن‌ها از فقر رنج می‌برند و سطح پایین سلامت در این خانواده‌ها به استرس زیاد و مشکلات مالی نسبت داده شده است (رضایی و همکاران، ۲۰۱۳: ۴۵۳).

طبیعی است که فاصله گرفتن از رفاه اجتماعی زندگی انسان‌ها را به فقر نزدیک‌تر می‌کند. بر پایه ادبیات توسعه، فقر صرفاً بعد اقتصادی ندارد و به تعبیر اسکار لوئیس (Oscar Lewis) فقر فراتر از جنبه سلبی در نگاه اقتصادی است (احمدی و همکاران، ۱۴۰۱: ۴۲). برپایه شواهد موجود در وضعیت فقر اگرچه رفاه فرد و خانواده کمتر از معیار عمومی است و افراد به سبب عدم تامین نیازهایشان از فقر درآمدی رنج می‌برند. اما با نگاه به الگوی زندگی فقرا این موضوع دریافت می‌شود که اگرچه زندگی در شرایط فقر بسیار دشوار است اما فقرا با زندگی فقیرانه‌شان خو گرفته‌اند، شیوه مواجهه با مشکلات زندگی را به تجربه آموخته‌اند و در فرآیند جامعه پذیری به نسل‌های بعد نیز منتقل می‌کنند و در عمل به تداوم فقر کمک می‌کنند.

هرساله تلاش‌هایی برای شناسایی حداقل سطح درآمد و یا خط فقر در همه کشورها و از جمله ایران صورت می‌گیرد. اما واقعیت آن است که باتوجه به ماهیت فقر و درهم‌تنیدگی آن با بخش‌های مختلف زندگی تنها یافتن خط فقر و مشخص نمودن افراد فقیر برای انجام مداخله‌های اجتماعی و سیاست‌گذاری‌های مرتبط در حوزه فقر کافی نیست. افزون بر آن اطلاعات کافی از ماهیت زندگی افراد فقیر در سطح خرد، یعنی مطالعاتی که بر فرد و خانواده، عاملیت و تعاملات اجتماعی متمرکز باشد، وجود ندارد. از این رو بررسی عمیق از کم‌وکیف زندگی فقیرانه زنان سرپرست خانوار ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی در عرصه‌های مختلف زندگی ضرورتی انکارناپذیر است. به این منظور مقاله پیش‌رو تلاشی برای توصیف زوایای پنهان زندگی فقیرانه زنان سرپرست خانوار ساکن در یکی از سکونتگاه‌های غیررسمی مشهد (التیمور)، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین و متراکم‌ترین محلات در بخش غیررسمی مشهد است تا بر پایه تجربه و تفسیر خود آن‌ها به روشن کردن بخش‌هایی از زندگی این زنان پردازد و افزون بر آن فرهنگ فقر و جدال آن‌ها را در مدیریت امور روزانه خانه و خانواده و در ارتباط با جامعه واکاوی، توصیف و تحلیل کند. براین اساس، تحقیق در پی پاسخ‌گویی به این سؤال اصلی است که تجارب زیسته و تفسیرهای زنان سرپرست خانوار ساکن در سکونتگاه غیررسمی التیمور مشهد از فقر در زندگی روزمره چیست؟

۲. پیشینه پژوهش

بررسی پژوهش‌های داخلی و خارجی نشان می‌دهد که چرخه فقر در میان ساکنان کم‌درآمد شهری و به‌ویژه زنان سرپرست خانوار، پدیده‌ای چندبعدی است که همواره بازتولید می‌شود. در یکی از جدیدترین پژوهش‌های داخلی مشخص شد حمایت‌های رسمی و غیررسمی (وام، اعتبارات، کمک خانواده و دوستان) در کاهش فقر نقش مهمی دارند و عواملی چون اشتغال پایدار، تحصیلات، مهارت‌آموزی و مدیریت هزینه‌ها می‌توانند زمینه خروج از فقر را فراهم کنند (لطفی خاچکی و همکاران، ۱۴۰۳).

مطالعات متعددی به ابعاد مختلف فقر زنان سرپرست پرداخته‌اند. احمدی و همکاران (۱۴۰۱) فرهنگ فقر را در سه محور زیست‌حداقلی، ساخت اجتماعی مادرانگی و درماندگی پذیرفته‌شده معرفی کردند. قادری و همکاران (۱۴۰۱) نشان دادند نبود امنیت مالی، نداشتن شغل و مسکن مناسب و محرومیت از تغذیه کافی، زنان کرج را به آسیب‌های اجتماعی سوق می‌دهد. روشنی و همکاران (۱۳۹۹) در فراتحلیل ۱۱۴ اثر پژوهشی، نداشتن امنیت اقتصادی، وضعیت نامطلوب اشتغال و سلامت، فشار نقش‌های شغلی و خانوادگی و طرد اجتماعی را عوامل اصلی کاهش مطلوبیت زندگی زنان دانستند. همچنین، آموزش‌های توانمندسازی، حمایت‌های خانوادگی و اجتماعی و امنیت اجتماعی از عوامل ارتقاء وضعیت آن‌ها معرفی شدند.

از طرفی پژوهش‌های دیگری نشان داده‌اند که زنان سرپرست خانوار با نقش‌های متعارض، تبعیض اجتماعی و محدودیت‌های اقتصادی دست‌وپنجه نرم می‌کنند (یوسفی و همکاران، ۲۰۲۰؛ رضایی و همکار، ۱۳۹۸). تحقیقات در اراک، بانه و شیراز مشکلاتی مانند درآمد ناکافی، مسکن و تغذیه نامطلوب، نداشتن بیمه، تبعیض شغلی و فشار نقش‌های چندگانه را برجسته کرده‌اند (فرضی‌زاده و همکار، ۱۳۹۸؛ علی‌مندگاری و همکار، ۱۳۹۷). خانی و همکاران (۱۳۹۶) و عنبری و همکار (۱۳۹۳) نیز تأکید کردند زنان سرپرست خانوار در معرض اعتیاد، خودکشی، بزهکاری، فقر و فشار ترکیب نقش نان‌آوری و خانه‌داری هستند. محمدپور و همکاران (۱۳۹۰) نشان دادند این زنان با پذیرش فقر به استراتژی‌هایی مانند کاهش هزینه‌ها و اشتغال غیررسمی روی می‌آورند.

در مطالعات بین‌المللی، وضعیت مشابهی مشاهده می‌شود. در چین، ژانگ (Zhang) و همکاران (۲۰۲۴) نشان دادند زنان سرپرست خانوار بیش از مردان آسیب‌پذیرند و خطرات سلامت بیشتری تجربه می‌کنند در ایالات متحده، در پژوهش شارما (Sharma) (۲۰۲۳)

خانوارهای زن سرپرست با کودکان به دلیل دسترسی محدود به منابع اقتصادی، دستمزد پایین‌تر و نابرابری‌های نژادی، بیشتر دچار فقر می‌شوند. در کره جنوبی، کوون (Kwon) (۲۰۲۰) و همکارش مشخص کردند اضطراب و افسردگی و نیز زندگی تنها یا درآمد پایین با سلامت روان زنان سرپرست پیوند دارد. رشید (Rasheed) (۲۰۲۰) و همکارانش در پاکستان یافتند، زنان برای بقا به چند منبع درآمد، کمک‌های غیررسمی و وام‌های کوچک متوسل می‌شوند. پژوهش در زیمبابوه نشان داد نابرابری جنسیتی و نبود حمایت اجتماعی فقر زنان را تشدید می‌کند، با این حال برخی با خلاقیت یا مهاجرت موفق به خروج نسبی از فقر شده‌اند توبیجان (Thobejane) و همکاران (۲۰۱۸). در کنیا نیز موآنگی (Moangi) (۲۰۱۷) گزارش کرد که فقر زنان سرپرست با کار کودکان، فحشا و بارداری ناخواسته مرتبط است؛ با این حال، مشارکت در گروه‌های پس‌انداز و فعالیت‌های درآمدزا به کاهش اثرات فقر کمک کرده است. در آمریکای لاتین نیز طبق پژوهش لیو (Lio) و همکارانش (۲۰۱۷) خانوارهای زن سرپرست نسبت به مردان شرایط زندگی بدتری دارند و ناچارند میان تأمین نیازهای اولیه و سرمایه‌گذاری در آموزش و سلامت فرزندان انتخاب‌های دشوار داشته باشند.

در مجموع، پژوهش‌ها نشان می‌دهند که زنان سرپرست خانوار همواره با مشکلات اقتصادی (فقر، بیکاری، مسکن نامناسب)، اجتماعی (طرد اجتماعی، تبعیض، کلیشه‌های منفی)، و روانی (اضطراب، افسردگی، درماندگی) مواجه‌اند. این مشکلات در قالب فرهنگ فقر بازتولید می‌شود و خروج از چرخه آن دشوار است. با وجود استفاده از راهبردهایی مانند صرفه‌جویی، اشتغال غیررسمی، حمایت‌های خانوادگی و اجتماعی و ابتکارات فردی، همچنان خلأهای حمایتی و نابرابری‌های ساختاری پابرجاست. به‌رغم این مطالعات گسترده، بررسی وضعیت زنان سرپرست خانوار ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی شهر مشهد کمتر مورد توجه قرار گرفته و مطالعه حاضر تلاشی در راستای پرکردن این خلأ است.

۳. ملاحظات نظری

در این بررسی مشخص شد که فقر و تهیدستی نه تنها در علم اقتصاد بلکه در میان نظریه‌پردازان اجتماعی نیز جایگاه خاصی دارد. در این خصوص علاوه بر نظریه چندبعدی فقر (Multidimensional Poverty Theory) که ریشه در کارهای آمارتیا کومار سن

مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته ... (سیمین فروغزاده و فاطمه نوعی تیموری) ۱۹۳

(Amartya Kumar Sen)، نظریه پرداز مشهور اقتصاد توسعه دارد، چهار نظریه فقر وجود دارد: نظریه فرهنگ فقر (Culture of Poverty)، داروینیسیم اجتماعی فقر (Social Darwinism of Poverty)، نظریه موقعیتی فقر (Situational Theory of Poverty)، نظریه ساختاری فقر (Structural Theory of Poverty).

در نظریه فرهنگ فقر، فقر به عنوان شیوه مشخصی از زندگی شناخته می شود و از آن گاه به عنوان خرده فرهنگ فقر یاد می شود، زیرا این نظریه برای توصیف زندگی افراد فقیر و فرودست شهری به کار می رود (محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۶۹؛ پژوهشگاه فرهنگ و هنر و ارتباطات). از نظر اسکار لوئیس، فرهنگ فقر سندرم خاصی است که در برخی شرایط اجتماعی خاص رشد می کند و تجسم مجموعه مشترک ارزش ها، هنجارها و الگوهای متفاوت با فرهنگ عمومی جامعه است. به تعبیر وی، فقرا شیوه زندگی و خلق و خوی خاص خود را دارند که گریز از فقر را برای آنان مقدر نمی سازد. فقر فقط محرومیت اقتصادی نیست؛ بلکه شیوهایی از تفکر را در فرد فقیر می پروراند که به هنجارهایی منجر می شود که خصلت سازگاری با شرایط موجود را در فرد شکل می دهد (لوئیس، ۱۳۵۳: ۱۲۵). اسکار لوئیس در کتاب فرزندان سانچز (۱۹۶۱)،

اسکار لوئیس در کتاب «فرزندان سانچز» (۱۹۶۱) ویژگی های فرهنگ فقر را چنین بیان می کند: (۱) سازماندهی اجتماعی ضعیف با عدم مشارکت در نهادهای محلی و اجتماعی، (۲) بیکاری و نیمه بیکاری با اشتغال در مشاغل موقتی و عدم استفاده از خدمات بانکی و بهداشتی، (۳) اتکاء به کسب و کارهای مشکوک برای بقا، (۴) ساختار خانواده که در عین حفظ سنت، زنان به صورت مستقل برای رفع فقر تلاش می کنند، و (۵) نرخ بالای بی سواد و پایین بودن اهمیت تحصیلات رسمی (لوئیس (Louis)، ۱۳۸۷).

از متون موجود برمی آید که لوئیس به عنوان نظریه پرداز این نظریه، فرهنگ فقرا را با فرهنگ غالب و عمومی جامعه متفاوت می دید (شیانی، ۱۳۸۴: ۷۴) و معتقد بود که فقر صرفاً جنبه سلبی ندارد و به معنای محرومیت اقتصادی نیست (فاضلی، ۱۳۹۴) بلکه مجموعه ای از عقاید و ارزش هاست که از نسلی به نسل دیگر در میان خانواده های فقیر در حال انتقال است (محمدپور، ۱۳۹۰: ۱۶۹) به اعتقاد وی مردم فقیر دارای خصوصیات مشخص اقتصادی، اجتماعی و ویژگی های شخصیتی خاص هستند (اسکافی، ۱۴۰۰). طبق این نظریه سه بعد اصلی فرهنگ فقر یعنی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و روان شناختی در زندگی خصوصی و اجتماعی افراد به شکل های مختلف وجود دارد.

فقر اقتصادی، با مؤلفه‌هایی نظیر نداشتن کار دائمی، دستمزد کم و نداشتن پس‌انداز شناخته می‌شود که پیامد آن ذخیره غذایی کم، بیماری‌های مزمن و طولانی، عدم رشد کافی استخوان‌ها، ورود زودهنگام به بازار کار، گذران زندگی با وام‌های بهره سنگین، گروگذاشتن وسایل و لوازم شخصی، خرید لباس‌ها و وسایل کهنه است (سلیمی و داوری، ۱۳۸۰: ۴۵۱). همه این موارد به نداشتن جایگاه برای فرد در نظام اقتصادی منتهی می‌شود. جلوه‌های فقر اجتماعی نیز عدم عضویت و مشارکت در مؤسسات عمومی و گروه‌های اجتماعی، بی‌اعتمادی نسبت به ارزش‌های طبقه متوسط است که در نهایت منجر به ناامیدی از کسب توفیق در نظام اجتماعی می‌شود و بالاخره برخی از ویژگی‌های فقر روان‌شناختی احساس شدید محرومیت، بی‌اعتباری، درماندگی، نیاز به اتکا به دیگران، اعتمادبه‌نفس پایین، ساخت ضعیف من، سرگردانی در شناخت جنسیت، ناتوانی در فروخوردن خشم و دیگر احساسات آنی است (سلیمی و داوری، ۱۳۸۰: ۴۵۰). این نظریه‌پرداز، فقر را به‌عنوان یک خرده‌فرهنگ با ویژگی‌های رفتاری خاص معرفی کرده است: تمایل به ریسک‌کردن، خشن بودن، تقدیرگرایی، اولویت به نیازهای جسمی، بی‌قیدی و بی‌بندوباری نسبت به تربیت فرزندان و آموزش‌های رسمی، غیرکلامی بودن تربیت کودکان، برخورداری از واژگان محدود و تحریک‌آمیز، بنده لحظه‌ها بودن، بی‌تفاوتی نسبت به آینده و کمبودها، ایجاد محدودیت برای خود، گوشه‌گیری.

نظریه چندبعدی فقر نقدی بر رویکردهای تک‌بعدی دارد و تأکید می‌کند که فقر تنها مسئله درآمد نیست. افراد ممکن است هم‌زمان در ابعاد مختلفی مانند سلامت، آموزش و استانداردهای زندگی محرومیت تجربه کنند (Alkire & Foster, 2011: 478). این چهارچوب با استفاده از شاخص فقر چندبعدی (MPI)، محرومیت‌های همپوشان را اندازه‌گیری می‌کند و نشان می‌دهد که یک فرد ممکن است از نظر درآمدی فقیر نباشد، اما به دلیل نداشتن دسترسی به آموزش یا خدمات بهداشتی، در فقر به سر ببرد (برنامه توسعه ملل متحد (UNDP)، ۲۰۲۳: ۱۵). این رویکرد امروزه به طور گسترده در سیاست‌گذاری‌های اجتماعی و گزارش‌های توسعه‌ای مورد استفاده قرار می‌گیرد.

چنانچه اشاره شد، مطالعه حاضر درباره بررسی تجارب زیسته زندگی فقیرانه زنان سرپرست خانواری است که در سکونتگاه غیررسمی مشهد زندگی می‌کنند. تمرکز این پژوهش بر سطح خرد و جنبه فردی و خانوادگی زندگی آن‌ها است. بی‌تردید، زنان سرپرست خانوار به سبب مشکلات بسیار، هنگام مواجهه با مشکلاتشان همواره مطابق

مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته ... (سیمین فروغزاده و فاطمه نوعی تیموری) ۱۹۵

انتظار جامعه عمل نمی‌کنند. این مقاله فارغ از موجه یا ناموجه بودن واکنش زنان نسبت به فقر که گاه در توصیف زندگی فقیرانه‌شان از آن یاد می‌کنند، صرفاً به توصیف الگوهای رایج و چگونگی مناسباتشان در بخش‌های مختلف زندگی می‌پردازد و تلاش می‌کند این موضوع را با اتکا به مفاهیم حساس تحقیق و به کمک نظریه فرهنگ فقر و نظریه چندبعدی فقر تحلیل و توصیف کند.

۴. چهارچوب مفهومی و مفاهیم حساس در پدیدارشناسی فقر زنان سرپرست خانوار

به تاسی از بلومر (Blumer)، مفاهیم حساس (Sensitive concepts) که از ادبیات پژوهش و چهارچوب نظری استخراج شده‌اند، به‌عنوان راهنما برای طراحی سؤالات مصاحبه و تحلیل دقیق‌تر پدیده به کار گرفته شدند. این مفاهیم شامل:

- موقعیت عینی فقر روزمره: موانع و تعارض‌های روزمره افراد فقیر است که تصمیماتشان را شکل می‌دهد، اما فضایی برای کنشگری و خلاقیت فردی نیز فراهم می‌کند (Kumar, 2010: 331)

- مراقبت از خود: فعالیت‌هایی که افراد به‌منظور ارتقای سلامت خود، پیشگیری از بیماری و بازیابی تندرستی بدون نیاز به کمک حرفه‌ای انجام می‌دهند (Levin & Idler, 1983: 181)

- فقر اقتصادی: محرومیت‌ها و کمبود منابع برای تأمین نیازهای اساسی زندگی مانند غذا، پوشاک و سرپناه است که نبود آن‌ها با ادامه حیات سازگار نیست (Ribotta, 2023: 3,6)

- بار مسئولیت و احساس کفایت: به تعامل بین ادراک فرد از شایستگی و احساس مسئولیت او نسبت به پیامدهای اعمالش در موقعیت خاص اشاره دارد (Auhagen, 2002: 231)

- فقر عاطفی: به هزینه عاطفی احساس کنار گذاشته شدن، تنها بودن و احساس ناامنی در خانه خود به دلیل نبود مراقبت کافی و روابط مراقبتی اشاره دارد (Sihto & Aerschot, 2021: 4)

- تصویر آینده: به تصورات و گرایش‌ها نسبت به آینده‌ای گفته می‌شود که هنوز به وقوع نپیوسته است (Suckert, 2022: 393).
- طرد اجتماعی: تجربه عدم دسترسی به فرصت‌ها، یا ناتوانی در استفاده از فرصت‌های موجود که مانع از مشارکت کامل در جامعه می‌شود. سه عنصر کلیدی آن: فرصت‌ها (نیازهای اساسی که باید برای رهایی از طرد برآورده شوند)، عوامل تأثیرگذار (ویژگی‌های شخصی و مسائل پیچیده‌ای؛ مانند نابرابری بین‌نسلی)، و نتایج اجتماعی (پذیرش در جامعه و توانایی مشارکت در جامعه اصلی) است (O'Donnell et al., 2021: 1).
- شرم و انگ اجتماعی: درانگ‌زنی فرد به دلیل ویژگی خاصی اعتبار خود را در جامعه از دست داده و در موقعیت پایین‌تری قرار می‌گیرد. این وضعیت می‌تواند باعث احساسات عمیق شرم، بی‌ارزشی و ناتوانی در فرد شود (Günaydin, 2020: 839).
- مقایسه اجتماعی: فرایندی که در آن افراد باورها، توانایی‌ها و موقعیت اجتماعی خود را در مقایسه با دیگران ارزیابی می‌کنند تا خود و دنیای اجتماعی اطرافشان را بهتر درک کنند (Buunk & Gibbons, 2005: 15).
- استراتژی‌های معیشتی: فعالیت‌ها و انتخاب‌های خانوار برای تأمین معیشت و دستیابی به اهداف معیشتی است نظیر فعالیت‌های درآمدزایی موقت یا دائمی (Qammer et al., 2021: 2644).
- نقش نهادهای حمایتی: نهادها نقش مهمی در مقابله با نابرابری‌ها، توزیع منافع رشد اقتصادی و بهبود دسترسی به خدمات بهداشتی، آموزشی و اجتماعی دارند (Ahsan, 2001: 1).
- هویت اجتماعی: آگاهی فرد از تعلق داشتن به گروه‌های اجتماعی خاص، همراه با اهمیت عاطفی و ارزشی‌ای که به این عضویت گروهی نسبت می‌دهد (Livingstone et al., 2009: 238).
- هم‌زیستی قدرت و درماندگی: ناتوانی و قدرت تجربه همزمان توانمندی و سختی‌هایی مانند تبعیض و فقر در افراد کم‌درآمد است (Gefferson & Harkins, 2011: 104).

تجربه زیسته زنان سرپرست خانوار در سکونتگاه غیررسمی التیمور نشان می‌دهد که فقر نه صرفاً یک وضعیت اقتصادی، بلکه شبکه‌ای پیچیده از روابط مادی، اجتماعی و روانی است. در سطح عینی، فقر اقتصادی و موقعیت روزمره، زمینه‌ساز استراتژی‌های معیشتی و تحمل بار مسئولیت می‌شود. این شرایط از طریق سازوکار «مقایسه اجتماعی»، به «شرم و انگ اجتماعی» و «فقر عاطفی» منجر می‌گردد و در تعامل با طرد اجتماعی و ناکارآمدی نهادهای حمایتی، هویت اجتماعی زنان را تضعیف می‌کند. حاصل این فرایند، تشدید وضعیت «هم‌زیستی قدرت و درماندگی» و شکل‌گیری آینده‌ای محدود همراه با کاهش توانایی در مراقبت از خود است. بدین‌سان، ابعاد مادی، اجتماعی و روانی در تعامل علی با یکدیگر، چرخه فقر را بازتولید کرده و تجربه‌ای چندلایه از فقر می‌آفرینند.

این پژوهش با الهام از نظریه «فرهنگ فقر»، سه ساحت اصلی از تجربه زیسته فقر را شناسایی می‌کند: **زندگی در استیصال** (بعد مادی - معیشتی) که در قالب محرومیت پایدار، فقر اقتصادی و بار مسئولیت بروز می‌یابد؛ **تعاملات اجتماعی ضعیف** (بعد ارتباطی - ساختاری) که در شکل انزوای اجتماعی و فروپاشی شبکه‌های حمایتی نمود پیدا می‌کند؛ و **روان‌زخم فردی و خانوادگی** (بعد روان‌شناختی) که احساس درماندگی، تقدیرگرایی و تصویر مخدوش از آینده را منعکس می‌سازد. تعامل پویا میان این ابعاد، چرخه‌ای معیوب ایجاد می‌کند که بازتولید فقر را در سطوح خرد و کلان توضیح داده و هم‌راستا با تحلیل لوپس از خرده‌فرهنگ فقر است. از منظر نظریه چندبعدی فقر نیز که فقر را بر اساس محرومیت از قابلیت‌های اساسی (Capability Deprivation) و نه صرفاً بر مبنای درآمد می‌سنجد، محرومیت زنان از چند وجه قابل‌بررسی است: قابلیت‌های جسمانی (عدم تأمین نیاز اساسی مثل تغذیه و...)، اجتماعی (محدودیت در مشارکت اجتماعی ناشی از انگ زن سرپرست خانوار بودن و...) و روان‌شناختی (احساس درماندگی ناشی از گرفتاری در چرخه فقر و...).

۵. روش

پژوهش به روش پدیدارشناسی توصیفی درصدد درک لایه‌های عمیق معنایی تجربه‌های زیسته زنان از پدیده فقر در زندگی است تا به توصیف جامعی از پدیده تجربه شده برای درک ساختار ذاتی آن دست پیدا کند. باهدف واکاوی جلوه‌های فقر، بیست‌وشش زن سرپرست خانوار ساکن در سکونتگاه غیررسمی التیمور مشهود، با نمونه‌گیری هدفمند و

مشورت مدیر یک مؤسسه خیریه انتخاب شدند. مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته از طریق گفت‌وگوی همدلانه با تنوعی در مشخصات فردی و خانوادگی (نظیر مدت سرپرستی خانوار، سن، تحصیلات، وضعیت تأهل، نوع شغل، مدت اشتغال) انجام شد. ویژگی مشترک این زنان سرپرست خانوار، زندگی در سکونتگاه غیررسمی مشهد بود.

در این مصاحبه‌ها، مشارکت‌کنندگان از دردهای ناشی از حضور فقر در زندگی‌شان گفتند. به گونه‌ای که از مجموع این مصاحبه‌ها محقق به روایت‌ها و بینش‌های غنی و سرشار از پدیده فقر در زندگی زنان سرپرست خانوار دست‌یافت و این مطلب بر اعتبار داده‌های تحقیق افزود. محقق همواره تلاش می‌کرد تا با ترغیب مشارکت‌کنندگان، پاسخ‌های تفصیلی از تجلی فقر در زندگی آنها دریافت کند. با توجه به دیدگاه ساختاری بورک (Burke)، هنگام مصاحبه، پنج جزء اصلی روایت یعنی کنش، صحنه، عامل، عاملیت و هدف و ارتباط میان این اجزا، مدنظر محقق بود (according to Riesman, 2008) تا به فهم الگوی رفتار در شرایط فقر و معنای فقر در زندگی پی برده شود.

هر مصاحبه حدود ۴۵ دقیقه در اتاقی در بسته در مؤسسه خیریه التیمور با حضور محقق و مشارکت‌کننده ضبط و انجام شد. جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها هم‌زمان تا رسیدن به اشباع ادامه یافت. برای تحلیل، به کمک نرم‌افزار MAXQDA از شیوه تحلیل مضمون بر مبنای روش براون و کلارک (Braun and Clarke) (۲۰۰۶) استفاده شد. پس از هر مصاحبه، صوت پیاده و پالایش شد، سپس متن به گزاره تبدیل و به صورت نظام‌مند کدگذاری، طبقه‌بندی و تحلیل شد تا معنا و پیام داده‌ها استخراج شود. این فرایند، طبق رویه توصیه‌شده فلیک، انتقال تدریجی یافته‌ها از مطالعه مورد و بستر مطالعه آن به سطح روابط انتزاعی و عام‌تر/ تیپولوژی (Typology) بود (فلیک (Flick) ۱۳۸۷: ۴۳۹).

جدول شماره «۱» تناظر میان مفاهیم حساس (مضامین کلیدی پژوهش)، سؤالات مصاحبه و اهداف هر سؤال را نشان می‌دهد تا ابعاد عینی و ذهنی فقر (مانند فشار مالی، طرد اجتماعی، یا شرم) را پوشش دهد. پرسش‌های طراحی شده با هدف کشف تجارب روزمره، همزیستی قدرت و درماندگی، و معنای ذهنی فقر تنظیم شده‌اند. لازم به ذکر است که در طراحی مصاحبه‌نامه با استناد به اصول روش‌شناختی پژوهش‌های کیفی و رویکرد پدیدارشناختی کروزل (Creswell) ۲۰۱۶، ون مانن (Van Manen) ۲۰۱۶، برینکمن و کوال (Brinkmann & Kvale) ۲۰۱۵، از سؤالات تکمیلی (Probing Questions) به صورت نظام‌مند برای کشف جزئیات بیشتر و یا تشویق مشارکت‌کننده به بیان عمیق‌تر تجربیاتش استفاده

مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته ... (سیمین فروغزاده و فاطمه نوعی تیموری) ۱۹۹

شد؛ اما تا حد زیادی به دلیل ملاحظات مربوط به حجم مقاله، سؤالات تکمیلی در اینجا ارائه نشده‌اند.

جدول ۱. تناظر مفاهیم حساس و اهداف در مطالعه تجربه فقر زنان سرپرست خانوار

هدف سؤال	سؤالات	مفهوم حساس
ورود به بحث و کشف فشارهای روزمره	"اولین بار چه زمانی سرکار رفتید؟ چه چیزی باعث شد که سرکار بروید؟" "یک روز معمولی را از زمانی که بیدار می‌شوید تا وقتی می‌خوابید، چگونه سپری می‌کنید؟"	موقعیت عینی فقر روزمره
مراقبت از خود	"باتوجه به مسئولیت‌های متعدد شما، چه راهکارهایی برای مراقبت از سلامت جسمی و روانی خود دارید؟"	مراقبت از خود
تمرکز بر تجربه زیسته و بعد عینی (فشار مالی) و ذهنی (عاطفی) فقر	"چه موقع‌هایی احساس می‌کنید درآمدتان کافی نیست؟ آن لحظات چه حسی دارید؟" "چگونه هزینه‌های اصلی (خوراک، مسکن، درمان) را مدیریت می‌کنید؟"	فقر اقتصادی
کشف فشار اقتصادی و اجتماعی بر زنان سرپرست خانوار	"چه احساسی دارید از اینکه کار می‌کنید و خرج زندگی را درمی‌آورید؟" "آیا توانسته‌اید نیازهای آموزشی و... اعضای خانواده و به خصوص فرزندان را به طور کامل برطرف کنید؟"	بار مسئولیت و احساس کفایت
واکاوی بار عاطفی فقر (نه صرفاً مادی)	"وقتی نمی‌توانید نیازهای خانواده (اعضای تحت سرپرستی و فرزندان و...) را برطرف کنید، چه احساسی دارید؟"	فقر عاطفی
درک امیدواری یا یأس به‌عنوان بخشی از تجربه فقر	"آینده را چگونه برای خود و فرزندان یا سایر اعضای خانواده تصور می‌کنید؟ چه عواملی این تصویر را تحت‌تأثیر قرار می‌دهند؟ چه نگرانی‌هایی دارید؟"	تصور آینده
کشف معانی طرد (نه تحلیل ساختاری طرد)	"آیا تا به حال به‌خاطر وضعیت مالی‌تان از جمع‌ها کنار گذاشته شده‌اید؟ + چه حسی داشتید؟" "آیا در محله یا خانواده احساس می‌کنید که با شما متفاوت برخورد می‌شود؟"	طرد اجتماعی
بررسی بار روانی فقر و تأثیر آن بر هویت فردی	"آیا تا به حال به‌خاطر شرایط مالی‌تان احساس شرم یا تحقیر کرده‌اید؟ اگر بله آن موقعیت را چگونه توصیف می‌کنید؟"	شرم و انگ اجتماعی
بررسی احساس محرومیت نسبی به‌عنوان بخشی از تجربه زیسته	"وقتی زندگی دیگران را با شرایط خود مقایسه می‌کنید، چه احساسی به شما دست می‌دهد؟"	مقایسه اجتماعی
توصیف فرایندهای درونی تصمیم‌گیری	"در موارد اضطراری که به پول نیاز دارید چه می‌کنید؟" "چه راه‌های خلاقانه‌ای برای حل مشکلات مالی پیدا کرده‌اید؟ + چگونه این ایده‌ها به ذهنتان رسید؟"	استراتژی‌های معیشتی
تمرکز بر ادراک شخصی از نهادها	"تجربه شما از تعامل با نهادهای حمایتی چگونه بوده است؟"	نقش نهادهای حمایتی

هدف سؤال	سؤالات	مفهوم حساس
	«آیا تابه‌حال از کمک‌های نهادهای استفاده کرده‌اید؟ اگر بله آن کمک چه تغییری در زندگی روزمره‌تان ایجاد کرد؟ اگر نه چرا؟»	
بررسی انگ زن سرپرست خانوار	«آیا تابه‌حال به‌خاطر سرپرست بودن خانواده، مورد قضاوت قرار گرفته‌اید؟»	هویت اجتماعی
بررسی تناقضات در تجربه فقر	«آیا مواقعی بوده که هم احساس قدرت کنید و هم درماندگی؟ آن موقعیت را توصیف کنید.»	هم‌زیستی قدرت و درماندگی

برای اطمینان از اعتبار یافته‌ها، از چهار شاخص اصلی روایی و پایایی در تحقیقات کیفی استفاده شد: قابلیت اعتبار (Credibility)، قابلیت انتقال‌پذیری (Transferability)، قابلیت اطمینان (Dependability) و قابلیت تأییدپذیری (Confirmability). (according to Ahmed, Egon G. Guba 2024). شاخص‌هایی که هر کدام به جنبه‌ای از کیفیت و صحت پژوهش اشاره دارند. برای افزایش اعتبار، یافته‌ها با مشارکت‌کنندگان و همکاران جامعه‌شناسی بازبینی شد. اطمینان‌پذیری با ثبت دقیق فرایند تحقیق و بازخوانی مستمر داده‌ها تضمین گردید. مشارکت‌کنندگان هدفمند و با مشورت مدیر خیریه انتخاب شدند تا قابلیت انتقال‌پذیری حفظ شود. همچنین، برای تأییدپذیری، مستندسازی یافته‌ها و استفاده از نقل‌قول‌های مستقیم انجام و تحلیل‌ها با کدگذاری موازی توسط دو تحلیل‌گر مستقل بررسی شد.

۶. یافته‌های پژوهش

۱.۶ توصیف سیمای مشارکت‌کنندگان^۱

در این پژوهش، با ۲۶ زن سرپرست خانوار با وضعیت تاهل و سنین مختلف مصاحبه شد. مشخصات عمومی مشارکت‌کنندگان در جدول شماره «۱» توصیف شده است.

جدول ۱. مشخصات زمینه‌ای مشارکت‌کنندگان

ردیف	نام	سن	تحصیلات	شغل / تأمین مالی	وضعیت تاهل	درآمد ماهیانه زن (تومان)	تعداد فرزندان
۱	معصومه	۴۱	اول راهنمایی	کارگر خانگی، یارانه	مطلقه	۲.۵۰۰.۰۰۰	۴

مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته ... (سیمین فروغزاده و فاطمه نوعی تیموری) ۲۰۱

ردیف	نام	سن	تحصیلات	شغل / تأمین مالی	وضعیت تأهل	درآمد ماهیانه زن (تومان)	تعداد فرزندان
۲	فرزانه	۴۵	پنجم دبستان	کار در خانه و بسته‌بندی، یارانه	متأهل	۱.۰۰۰.۰۰۰	۲
۳	ریحانه	۳۹	بی سواد	کشاورزی و بسته‌بندی در شرکت، یارانه	بیوه	۲.۶۰۰.۰۰۰	۵
۴	جوهر	۵۲	پنجم نهضت	قالی بافی در گذشته و بیکار در حال حاضر (حمایت کمیته امداد)، یارانه	بیوه	۲.۳۰۰.۰۰۰	۳
۵	اشرف	۷۰	چهارم نهضت	تسبیح کشیدن، رایانه و حقوق همسر	بیوه	۶.۰۰۰.۰۰۰	۸
۶	اکرم	۴۱	پنجم دبستان	جویای کار و تحت حمایت کمیته امداد، یارانه	بیوه	۱.۲۰۰.۰۰۰	۵
۷	فاطمه	۳۲	پنجم دبستان	خانه‌دار هتل - حمایت کمیته امداد، یارانه	مطلقه	۲.۵۰۰.۰۰۰	۲
۸	کبری	۴۰	پنجم دبستان	کارگر خانگی	مطلقه	۳.۳۰۰.۰۰۰	۱
۹	راضیه	۴۱	سیکل	خانه‌دار هتل، حمایت کمیته امداد	مطلقه	۴.۷۸۰.۰۰۰	۱
۱۰	اعظم	۳۰	سیکل	خیاطی، یارانه	مطلقه	۱.۸۵۰.۰۰۰	ندارد
۱۱	زهرا	۳۷	ششم ابتدایی	کارگر خانگی و حمایت کمیته امداد، یارانه	مطلقه	۵.۴۰۰.۰۰۰	۲
۱۲	طیبه	۳۹	دیپلم	ماساژدرمانی، یارانه	زندگی جدا	۸۰۰.۰۰۰	۱
۱۳	فرحتاز	۴۳	پنجم ابتدایی	کارگر خانگی، یارانه	مطلقه	۳.۰۰۰.۰۰۰	۳
۱۴	صغری	۴۶	پنجم ابتدایی	کارگر خانگی، اجاره منزل	زندگی جدا	۷۵۰.۰۰۰	۲
۱۵	عفت	۴۵	پنجم ابتدایی	پاک کردن زعفران و سبزی، بسته‌بندی و حمایت کمیته امداد، یارانه	مطلقه	۷۰۰.۰۰۰	۱
۱۶	مریم	۵۸	بی سواد	کارگر خانگی، پاک کردن زعفران و حمایت کمیته امداد	بیوه	۲.۵۰۰.۰۰۰	۵
۱۷	رقیه	۶۰	چهارم ابتدایی	حمایت کمیته امداد کارگر خانگی، تسبیح نخ کردن پسته شکستن ریسیدن پشم	بیوه	۲.۰۰۰.۰۰۰	۸
۱۸	مرضیه	۴۷	پنجم دبستان	ساخت روغن گیاهی، گرفتن استخاره، کارگر کارخانه، حمایت کمیته امداد	مطلقه	۳.۰۰۰.۰۰۰	۱
۱۹	فاطمه	۴۲	ابتدایی	کارگر خانگی، حمایت بهزیستی، کارگر کفاشی، یارانه	متأهل	۱.۵۰۰.۰۰۰	۲

ردیف	نام	سن	تحصیلات	شغل / تأمین مالی	وضعیت تأهل	درآمد ماهیانه زن (تومان)	تعداد فرزندان
۲۰	معصومه	۴۴	ابتدایی	کارگر خانگی، کارگر کارخانه بهزیستی، یارانه	متاهل	۲.۵۰۰.۰۰۰	۴
۲۱	سکینه	۶۹	چهارم ابتدایی	قالی‌بافی، حمایت کمیته امداد، یارانه، زدن سوپرمارکت	بیوه	۳.۰۰۰.۰۰۰	۷
۲۲	خیرالذسا	۵۲	پنجم ابتدایی	کارگر خانگی، یارانه	متاهل	۲.۵۰۰.۰۰۰	۳
۲۳	حلیمه	۴۳	دوم ابتدایی	کارگر خانگی، کارگر کارخانه خیاطی و	متاهل	۳.۰۰۰.۰۰۰	۴
۲۴	اقدس	۳۹	سیکل	فروشنده مغازه لباس فروشی	بیوه	۲.۰۰۰.۰۰۰	۱
۲۵	زینب	۴۸	پنجم ابتدایی	کارگر خانگی	متاهل	۵.۰۰۰.۰۰۰	۲
۲۶	نرگس	۲۹	دیپلم	کارگر خانگی	متاهل	تازه سرپرست	۲

۲.۶ توصیف مشاغل زنان سرپرست خانوار

مطابق یافته‌ها زنان سرپرست خانوار به‌عنوان مشارکت‌کنندگان در این پژوهش وظیفه نان‌آوری و تأمین معاش خانواده را به عهده داشتند. در این شکل از خانواده، مردها به دلایل مختلف حضور پررنگ، جدی، دائمی و تأثیرگذاری در مدیریت و تصمیمات اقتصادی و تأمین معاش خانه ندارند. دلایل عدم حضور مردان نیز چنین گزارش شد: فوت، طلاق، عدم ازدواج زن، مهاجرت به شهر دیگر برای کارکردن، رفتن به زندان و یا کمپ ترک اعتیاد، اختلافات زناشویی، ازکارافتادگی، بیماری، اعتیاد، بیکاری، ترک خانواده، مشاغل روزمزد و...

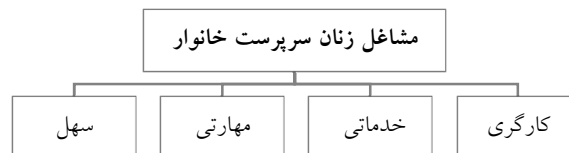
یکی از مهم‌ترین عوامل بقای «عمر خانواده»، درآمد است. در خانواده‌های زن سرپرست، زنان مسئول تأمین منابع اقتصادی خانه هستند و برای گذران زندگی به یارانه دولت و کمک‌های مالی سازمان‌ها و خیریه‌ها وابسته‌اند. آن‌ها مجبورند برای تأمین معاش، در خانه یا بیرون خانه کار کنند و حتی چندشغله باشند. جدول شماره «۱» توصیف جامع مشاغل، منابع مالی و درآمد ماهیانه زنان را نشان می‌دهد که به سه دسته کارگری، خدماتی و مهارتی تقسیم شده‌اند. مشاغل کارگری مواردی نظیر کار در کارگاه و کارخانه‌های مختلف رب، کفاشی، پستانک، راه‌اندازی سوپرمارکت. مشاغل خدماتی مثل شستشو و نظافت در خانه‌ها، خانه‌داری هتل و مسافرخانه، پاک‌کردن زعفران و پسته، کار روی زمین

مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته ... (سیمین فروغزاده و فاطمه نوعی تیموری) ۲۰۳

کشاورزی و جمع‌آوری سبزی و میوه و بالاخره مشاغل مهارتی نظیر روغن‌سازی برای درد پا و کمر، خیاطی، گل‌دوزی، قالی‌بافی، بافتنی، ماساژ در منزل، تهیه ترشی و مربا و سبزی خشک، کشیدن تسبیح و... است.

زنان سرپرست خانوار برای تأمین معیشت مجبور به اشتغال در مشاغل کم‌درآمد، گاه غیررسمی یا حتی غیرقانونی هستند و علاوه بر درآمدهای حداقلی، تقاضا برای این مشاغل نیز وجود دارد. زنان سرپرست خانوار، به دلیل بیکاری و مشکلات مالی، به مشاغل کم‌درآمد و غیررسمی مانند قرآن خواندن، استخاره و حتی گاه فعالیت‌های غیرقانونی روی می‌آورند که با وجود درآمد کم، برایشان تقاضا وجود دارد. تصویر کلی طبقه‌بندی مشاغل زنان چنین است.

شکل ۱. طبقه‌بندی مشاغل زنان سرپرست خانوار

داده‌ها با نرم‌افزار MAXQDA کدگذاری و با تحلیل موضوعی، بر اساس مضامین و مبانی نظری، جلوه‌های زندگی فقیرانه زنان سرپرست خانوار شامل زندگی در استیصال، تعاملات اجتماعی ضعیف و روان‌زخم فردی و خانوادگی استخراج شد که در این بخش با استناد به مصاحبه‌ها توصیف می‌شود.

۳.۶ زندگی در استیصال

زنان سرپرست خانوار در سکونتگاه غیررسمی التیمور مشهد علاوه بر تأمین معاش بیرون از خانه، به دلیل نقش‌های مراقبتی فشرده از سلامت خود غافل می‌شوند. آنان با بیماری‌های مزمن، فرسودگی جسمی و روانی، کمبود غذا و پوشاک، و نداشتن فرصت فراغت دست‌وپنجه نرم می‌کنند. در نتیجه، به تدریج به افرادی شکننده و در معرض آسیب‌های گوناگون اجتماعی و جسمی تبدیل می‌شوند.

۱.۳.۶ بیماری

اکثر زنان مورد مطالعه به هنگام کار در منازل دیگران به علت استفاده زیاد از آب به بیماری مفصلی و استخوانی و به سبب استفاده دائم از شوینده‌ها به بیمارهای تنفسی دچار می‌شوند.

«بیماری روماتیسم دارم. دیگر آب و شوینده که بهم می‌رسد همه چی داغون می‌شه و دستام ترک، ترک می‌شه. ولی مجبورم کار کنم»

بیماری اعصاب و روان زنان یا اعضای خانواده از جمله بیماری‌های فراگیر در خانواده‌های تحت سرپرستی زنان است.

«پسرم ۲۸ سالشه و ناراحتی اعصاب داره. یکبار لیوان رو پرت کرد و سرم شکست. یعنی هر جای خونه رو نگاه کنی رد مشتش روی دیوار هست. خیلی اعصابش داغونه.»

بی‌حوصلگی، افسردگی و نداشتن امید به آینده در بین زنان سرپرست خانوار و حتی فرزندانشان به حدی است که هیچ انگیزه و شوقی برای زندگی ندارند.

«بعضی شب‌ها میگم خدایا بهم مرگ بده. از خودم سیر شدم دیگه. از اول آنقدر در زندگی‌ام مشکلات بود که دل‌ودماغ واسه خیاطی و آرایشگری یادگرفتن نداشتم و ندارم. زندگی‌مان در حد بخورونمیر هست. نه تفریحی، نه مسافرتی و نه خریدی که بگم پول دستم زیاد باشه برم سر خیابان مثل مردم، آرزو به دلم مانده که پولی دستم باشه، برم خرید کنم.»

۲.۳.۶ تغذیه

نامنی غذایی و گرسنگی مداوم از تجربیات این خانواده‌ها است. تا حد زیادی برای آنها پرسش «چه بخوریم؟» که نشان از الگوی غذایی خانواده و نوع و کیفیت غذا است، مفهومی ندارد. غذا خوردن برای آنها عمدتاً جنبه سیرکنندگی و سرپا نگه‌داشتن دارد. به همین دلیل شاهد الگوی ناسالم و نامتعارفی از تغذیه هستیم. در الگوی تغذیه این خانواده‌ها، وعده‌های ناکافی غذا، چشم‌پوشی از سهم خود، تهیه وعده‌های ساده و باارزش غذایی پایین، مصرف بسیار کم گوشت، حذف یک وعده غذایی، مهمانی رفتن برای خوردن غذا، درخواست مواد اولیه برای تهیه غذا از دوست و آشنا و همسایه و در مواردی گرسنه ماندن و... بسیار پرتکرار است.

مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته ... (سیمین فروغزاده و فاطمه نوعی تیموری) ۲۰۵

صرف نظر کردن از سهم غذای خود در بین زنان سرپرست خانوار امری بسیار شایع است.

«هر وقت مرغ برای دخترم می‌گذارم. خودم نمی‌خورم. زیاد نداریم که راحت بخورم. می‌خورم؛ ولی اونقدر که به دخترم می‌دهم. برای دخترم دوتکه مرغ می‌گذارم. اگر من نخورم که نمی‌خوره. یک‌ذره هم برای خودم می‌گذارم.»

تهیه وعده‌های غذایی کم‌ارزش روش دیگری است که زنان به کار می‌گیرند.

«خیلی مشکله، ولی هر جور شده یک چیزی فراهم می‌کنم. مثلاً وقتی بچه‌هایم مدرسه می‌رفتند ساندویچ که می‌خواستم براشون بذارم، یکبار چیزی تو خانه نبود. پیاز لای نونشان گذاشتم. هنوز که هنوزه دخترم بهم میگه. چیکار کنم هر جور شده می‌خواستم یک چیزی بخوره. بالاخره بچه‌ها تو مدرسه پول خرج می‌کنند؛ ولی بچه‌های من نه.»

قرض گرفتن مواد اولیه از همسایگان برای تهیه غذای ساده بسیار رایج است.

«تا حالا بارها پیش آمده که نون خشکی که توی کیسه داشتیم را در آوردم و توی آب زدیم و با بچه‌هام خوردیم. یک‌بار آب گذاشتم. یک دونه سیب‌زمینی از مادر محسن گرفتم و انداختم توش. مثل اشکنه شد و بعد با بچه‌هام خوردیم.»

تحمل گرسنگی، مناعت طبع و طلب‌نکردن از دیگران در روزهای سخت زندگی، از دیگر رویه‌های این زنان است.

«روزهایی بود که ما هزار تومن هم نداشتیم که بریم یک‌لقمه نون خالی بخریم. با مادرم توی یک محله بودم ولی نگذاشتم کسی بفهمه. گرسنه می‌خوانیدیم.»

۳.۳.۶ پوشاک

سبک پوشش نوعی کنش است و باید تا حد امکان تابع قواعدی باشد. اما برای این زنان، پوشاک فقط نگهدارنده بدن است. اغلب آن‌ها از هزینه‌کردن برای پوشاک و توجه به تشخیص و تمایز و مصرف تظاهری به‌دور هستند و در موارد زیادی کاملاً بیگانه‌اند؛ به همین دلیل، یکی از راهکارهای پایدار در میان این گروه از زنان برای داشتن لباس، کمک مردم محلی و صاحب‌کارها، خیرین و مساجد، خرید و یا گرفتن لباس‌های دست‌دوم، خرید قسطی و قرض گرفتن از خانواده و دوستان است.

استفاده از لباس‌های دست‌دوم که به شکل رایگان به آنها اهدا می‌شود در خانواده‌هایی که زنان سرپرستی آن را به عهده دارند، متعارف است.

«کلاً لباس برای خودم نمی‌خرم. خواهرم تو خانه‌ها کار می‌کنه. از اونجا برام لباس می‌فرسته. دخترم آرزو به دل مونده برایش لباس بخرم. من الان دخترم به این سن رسیده تا حالا یک پالتو نو برایش نخردم. لباس‌های تو خونه اش کلاً مال مردم هست که می‌پوشه.»

در مواردی لباس‌های خانواده به کمک خیرین و مؤسسات خیریه تأمین می‌شود و یا در مسجد جمع‌آوری و بین نیازمندان توزیع می‌شود.

«یک وقت‌هایی از مسجد زنگ می‌زنن و لباس میارن. کهنه اس اما استفاده می‌کنیم.»

خرید لباس در خانواده‌های تحت سرپرستی زن، یک خرید تجملی است و معمولاً در مناسبت‌های خاص انجام می‌شود.

«لباس که هر چند سال یک‌بار برای خودم می‌خرم. ولی برای بچه‌ها از این عید تا اون عید.»

۴.۳.۶ فراغت

فراغت برای این گروه از زنان که هم‌زمان دچار نقش‌ها و مسئولیت‌های خانگی و اجتماعی زیادی هستند، آن‌چنان اولویت و جایگاهی ندارد. زمانی که در اختیارشان باشد تا با میل و انگیزه شخصی خود آن را بگذرانند تقریباً وجود ندارد و اگر هم باشد برای فرزندان و به ساده‌ترین شکل ممکن سپری می‌شود. در سبد هزینه‌های آن‌ها سفر کالایی تجملی است. تفریحات خانوادگی آنها عمدتاً رایگان و یا بسیار کم‌هزینه است. مثل رفتن به پارک، حرم، زمین‌های کشاورزی اطراف شهر، کلاس‌های حفظ قرآن در حسینیه‌ها، رفتن به مهمانی، اردوهای مدرسه و مسجد، رفتن به بهشت رضا، تماشای تلویزیون و در بهترین حالت رفتن به سینما است.

زنان سرپرست خانوار نه تنها از سلامتی خود غافل می‌شوند، بلکه در طول روز هیچ فرصتی برای امور شخصی ندارند تا تسکینی بر دردهای روحی‌شان باشد.

«دیگه از وقت خودم می‌زدم و گرنه هلاک بودم. می‌رفتم تو ماشین خوابم می‌برد و بعد از ظهرها هم که می‌آمدم خونه خسته بودم.»

مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته ... (سیمین فروغزاده و فاطمه نوعی تیموری) ۲۰۷

آن‌ها گاه به دلیل کمبود منابع مالی و عمدتاً در رسیدگی چندمنظوره به اعضای خانواده و مسئولیت‌های فراوان، به قدری درگیر می‌شوند که زمان تعریف شده‌ای برای لذت‌بردن از حس زنانگی خود حتی در زمان فراغت اندکی هم که ممکن است برایشان پدید آید، ندارند.

«دختر داداشم یکم آرایشگری بلده. هر وقت می‌بینمش یک بند میندازه ولی آرایشگاه اصلاً الان موهام چندساله که سفید شده دیگه. وقتی موهام بلند میشه تو خونه به دخترم یه قیچی میدم میگم ببر.»

تدارک تفریحات حداقلی برای فرزندان، رویه‌ای متداول در این خانواده‌ها است.

«یک نون و پنیر و خیار و گوجه‌ای برمی‌دارم و با دخترانم می‌ریم تو پارک می‌شینیم. با همدیگر آهنگ گوش می‌کنیم، منج بازی می‌کنیم. فراغتم رو بیشتر با دخترام می‌گذروم.»

با وجود دشواری‌های مالی که زنان سرپرست خانوار در زندگی دارند، برای گروهی از این زنان تفریح فرزندان امری حیاتی است.

«جمعه‌ها پارک می‌برمشان. حتی اگه کاری هم داشته باشم (مثل کار خونه)، همیشه جمعه مال بچه‌هاست. شده این نون خشک‌ها رو می‌فروشم می‌برمشون بیرون، می‌ریم دو تا بستنی چیزی می‌گیرم. یه جوری که یه چیزی بخورن و بیام خونه.»

وابسته بودن به دیگران برای گذران فراغت و رفتن به قبرستان و خواندن فاتحه برای اموات از دیگر تفریحات این خانواده‌هاست.

«تفریح به اون شکل نداریم. هفته در میان بچه‌های داداشم ماشین دارند از طبرسی می‌آیند و ما را بهشت رضا یا یه پارکی جایی می‌برند. من تنهایی نمی‌تونم بچه‌ها رو بیرون ببرم و از خیابون رد کنم و دستشونو بگیرم. دیگه با بچه‌های داداشم می‌ریم.»

برخی از زنان نیز اساساً نگاه متمایزی به فراغت دارند. به‌زعم آنها فراغت در زندگی مترادف با تباه‌کردن عمر و اتلاف وقت است.

«الان بپرس از بچه‌هام. بگو سینماهای مشهد کجاست؟ اگر جاشو بلد بودن! بچه‌هام حتی یک تخمه بیرون نمی‌خرن. حتی یک فیلم توی تلویزیون نمی‌گذارم و اجازه هم نمی‌دم ببینند. اگر هم بچه‌هام بزارن، می‌گم اون فیلم نون و آب نمی‌شه پسر جان.»

طبق یافته‌های به‌دست‌آمده از مقوله «زندگی در استیصال»، می‌توان نتیجه گرفت که زنان سرپرست خانوار در سکونتگاه غیررسمی التیمور مشهد در شرایط فقر و باتوجه‌به محدودیت‌های اقتصادی و اجتماعی نمی‌توانند بر فقر غلبه کنند. فقر بر سلامت جسمی و روانی، امنیت غذایی و فراغت آن‌ها تأثیر منفی می‌گذارد. به بیانی دیگر این شرایط سخت زندگی، زنان را مجبور به تلاش همیشگی برای زنده‌ماندن می‌کند، طوری که این مبارزه برای بقا تمام زندگی روزمره آنها را تحت‌تأثیر قرار داده است.

۴.۶ تعاملات اجتماعی ضعیف

زنان سرپرست خانوار به دلیل فشارهای اقتصادی و اجتماعی ارتباط کمی با خانواده و دوستان دارند. آن‌ها پس از اینکه به یک زن سرپرست خانوار تبدیل می‌شوند، تغییراتی را در مناسبات خود با اطرافیان تجربه می‌کنند. طرد یا واپس‌زنی اجتماعی که نوعی فقر ارتباطی است، از مهم‌ترین تجارب زنان سرپرست خانوار است. طبق اظهارات آنها، این طرد به دو گونه (خودخواسته و ناخواسته) در تعاملات آنها رخ می‌دهد.

طرد خودخواسته یا عمدی، عمدتاً ناشی از آن است که زنان از رفتار و نگاه‌های سنگین و کنایه‌های اطرافیان رنج می‌برند و تحت‌فشار روانی قرار می‌گیرند؛ لذا به‌صورت ارادی تصمیم می‌گیرند که در جمع حضور نداشته باشند و روابط خود را به حداقل می‌رسانند و چه‌بسا این روند به‌تنهایی و انزوای بیشتر آن‌ها نیز منجر می‌شود. البته در مواردی زنان به‌منظور حفظ امنیت خانه و فرزندان خود، به‌ویژه در مواقعی که به دلیل مشغله کاری حضور مداومی در خانه ندارند، رفت‌وآمد و تعامل با همسایگان را به‌شدت محدود می‌کنند.

زمانی هم این طرد خودخواسته ناشی از آن است که ترجیح می‌دهند زندگی‌شان از چشم دیگران پنهان باشد و مورد سؤال و کنجکاوی قرار نگیرند.

«اصلاً دوست ندارم با همسایه‌ها در ارتباط باشم. فقط یک سلام و علیک. دوست ندارم رفت‌وآمد کنم. برای این‌که خودم سرکارم و دو تا دخترم تنها هستن. نمی‌خوام همسایه در جریان باشه که کجا میرم و کجا نمیرم و زندگی‌ام چیه و چطوره.»

و گاهی این طرد خودخواسته در حلقه نزدیک خانوادگی اتفاق می‌افتد و چنان‌که اشاره شد عمدتاً ناشی از تحقیر و طعنه و زخم‌زبان و سرزنش دیگران است.

مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته ... (سیمین فروغزاده و فاطمه نوعی تیموری) ۲۰۹

«خواهرم یک وقت‌هایی سرکوفت میزنه و میگه با نون کلفتی بچه‌ها تو بزرگ کردی. منم دیگه ارتباطم رو کم کردم باهاش.»

گاهی این کنایه‌ها از سوی همسایه‌ها مطرح می‌شود و حس ناخوشایندی را برای فرد ایجاد می‌کند.

«خونه رو که گرفتم، رفتم پول رهن خونه قبلی رو پس گرفتم و هزینه حمل و نقل و کرایه کارگرا و قولنامه و این چیزا شد. بعدش حرف‌ها شروع شد که آره تو این دوره نمونه کی میاد واسه کسی که نمی‌شناسه ضمانت کنه وام بگیره. این حتماً صیغه کسی شده و...»

و حتی ممکن است این سخنان آزاردهنده از جانب هم‌محله‌ای‌ها بیان شود.

«الان به من مطلقه، تو پنج‌تن همه می‌گن چه جوری یه مرد پول‌دار پیدا کردی که خونه ات رو بردی اونجا. گفتم تو واقعاً چی فکر کردی راجع به من؟!»

اما در طرد ناخواسته، این اطرافیان هستند که ارتباط خود را با زن سرپرست خانوار و خانواده وی به میزان چشمگیری کاهش می‌دهند و حتی قطع می‌کنند و به‌نوعی او را از خود می‌رانند. مصاحبه‌شوندگان در روایت‌هایشان علت این تغییر رفتار دیگران را حسادت، اخلاق بد همسر، فقدان همسر، هزینه‌های بالای زندگی، ترحم و دلسوزی و... عنوان کردند.

«هفت تا خواهریم. پنج تا هم برادر دارم. الان یک سال اینجا هستم. هنوز تو این یک سال خواهر و برادرم را ندیدم. از حسودی شون که من خونه دار شدم. بعد توقع دارین کمک کنن. خونه ام هم نیامدن ببینن.»

در بهترین حالت مراودات خانوادگی این خانواده‌ها، عمدتاً درون‌گروهی و با بستگان درجه یک است. اما در همین هم‌نشینی‌ها و معاشرت‌های خانوادگی، تعاملات مقطعی است و در آن استمراری وجود ندارد.

«فقط مامان و داداشم مشهد هستند. اونم اگر تولدی باشه در سال یکی دو بار میان خونه‌ام. اونام اگه تولدی داشته باشند دعوت کنند، ما می‌ریم.»

دعوت کردن مهمان و یا مهمانی رفتن که جایگاه خاصی در فرهنگ ایرانی دارد، اما در مورد این خانواده‌ها، بسیار نادر است.

«اقوام نیمان و ما هم نمیریم. با هیچ‌کس رفت‌وآمدی نداریم حتی مادرشوهرم. الان ده‌ساله که پاش رو تو این خونه نداشته.»

و گاهی این ارتباطات کم ناشی از فقر و به دلیل نداشتن منابع غذایی کافی و یا کمبود فضای فیزیکی خانه است.

«اخه بزرگ‌تر فامیل هستیم. خونه قبلی مون کوچه دو متر پهناش بود. من و برادرم بودیم. زیاد هم مهمون نداریم همین عروس‌ها و پسر هامون هستن. دیگه مجبور شدیم کوچه رو فرش کردیم. یک پرده هم سر کوچه زدیم. سفره پهن کردیم و افطاری دادیم. امسال موندیم چطوری افطاری بدیم. اونجا کوچه بود پرده زدیم و دیگه تو اون کوچه غیر از برادر خودم یک غریبه هم آمده. همیشه دیگه. شاید اون شب مهمون داشته باشه و رفت‌وآمد داشته باشه. نمی‌تونیم پرده بزیم و سفره پهن کنیم. همین‌ها دردسره.»

و در مواردی این ارتباطات سطحی و کم به دلیل مشغله‌های فراوانی است که این زنان در زندگی دارند.

«این قدر مشکلات دارم که با کسی رفت‌وآمد نمی‌کنم. حتی خونه خواهرام هم نمی‌رم یعنی نمی‌رسم که برم. در هفته یک روز تو خونه هستیم. اون یک روز رو هم می‌شینم تو خونه و به کارهای خونه می‌رسم.»

چنان‌که اشاره شد یافته‌ها حکایت از نبود ارتباط با اقوام و اهالی محل و همسایه‌ها دارد که گاه این فاصله اجتماعی رنگ‌وبوی قومیتی هم پیدا می‌کند و بی‌اعتمادی به یکدیگر بستر لازمی بر فقر ارتباطی با دیگران می‌شود.

«هیچ‌کس به ما کاری نداره. گاهی هم شنیدم میگن اینها تربتی هستند. منم با کسی کاری ندارم. خونه‌شون نمیرم.»

بر پایه نتایج حاصل از مقوله «تعاملات اجتماعی ضعیف» زنان سرپرست خانوار در منطقه التیمور مشهد به دلیل فشارهای اقتصادی و اجتماعی، با تعاملات اجتماعی ضعیفی در مناسباتشان با دیگران مواجه هستند. طرد خودخواسته و ناخواسته، به‌ویژه در روابط خانوادگی و اجتماعی، تأثیرات منفی بر روحیه و کیفیت زندگی این زنان دارد. کنایه‌ها و سخنان آزاردهنده از سوی همسایگان و اعضای خانواده می‌تواند حس ناامنی و انزوا را در آنها تقویت کند. ترس از انگ مرتبط با مطلقه بودن نیز می‌تواند به انزوای اجتماعی آنها کمک کند. علاوه بر این، محدودیت‌های اقتصادی، فقر منابع، و مشغله‌های روزمره باعث

کاهش تعاملات اجتماعی و ارتباطات خانوادگی می‌شود. این انزوای اجتماعی نه تنها بر سلامت روانی این زنان تأثیر می‌گذارد، بلکه می‌تواند به ایجاد احساس بی‌اعتمادی و فاصله‌های قومیتی منجر شود.

۵.۶ روان زخم فردی و خانوادگی

زنان سرپرست خانوار با فقر مالی، محدودیت ارتباطی و فشار مسئولیت‌ها مواجه‌اند که سلامت روان و تعاملات اجتماعی‌شان را مختل می‌کند. تجربه تحقیر، عارضه‌های روحی و درآمد پایین باعث می‌شود خود را قربانی و بی‌اختیار در زندگی بدانند. در نتیجه، هم زنان و هم برخی اعضای خانواده به فقر شخصیتی دچار شده و همواره نیازمند مرجعی برای رهایی از این وضعیت هستند.

اگرچه برای این زنان درآمد حاصل از کار بسیار مهم است، اما احساس محرومیت ناشی از موقعیت فرودستان در مقایسه با دیگران به سبب داشتن مشاغلی با منزلت پایین، آنها را رنج می‌دهد. به‌گونه‌ای که خودباوری و اعتماد به خود را از دست می‌دهند.

«وقتی برای نظافت خانه‌ها می‌رفتم، خیلی حس بدی داشتم. احساس می‌کردم اعتماد به نفسم خیلی پایین آمده. خودم این حس را داشتم و گرنه خیلی با احترام باهام رفتار کردن. می‌دونی؟ چون جوان هستم.»

یکی از نگرانی‌های دائمی زنان سرپرست خانوار در نقش مادری خود، نگرانی از فرزندان نوجوان‌شان است. اشتغال زن موجب دوری او از خانه می‌شود؛ بنابراین ساعت‌ها از فرزند و دیگر اعضای خانواده بی‌اطلاع می‌ماند. این امر نه تنها اضطراب و نگرانی بلکه آن‌گونه که از فحواي کلام‌شان پیداست احساس گناه را هم در آنها ایجاد می‌کند.

«به دخترم میگم، من فردا میرم سرکار حواست باشه به خونه، بعدش که میرم هی زنگ می‌زنم که بیدار شدی؟ برای خودت ساندویچ درست کن. حواست به داداشت باشه. بیرون میری مراقب باش. بعد به دختر بزرگم زنگ می‌زنم و می‌گم حواست باشه آبجیت داره میره بیرون، چون طبقه بالای ما زندگی می‌کنه. باز بهش زنگ می‌زنم که این بچه‌ها رفتن مدرسه؟ یعنی دائم ذهنم مشغوله.»

و فقر مالی و ارتباطی که باعث می‌شود فرزندان خردسال همراه مادرانشان به سرکار بروند و رنج همیشگی برای مادرانشان باشند.

«این بچه را چون مغازه می‌بردمش، مریض می‌شد. اونجا هم زمستون سرد بود. یه گاز کوچیکی روشن می‌کردم ولی باز سرد بود. بچه حوصله‌اش سر می‌رفت؛ چون تلویزیونی که تو مغازه نبود. می‌نشست رو صندلی می‌گفت خسته شدم مامان میشه برم خونه. باز می‌ترسیدم بره خونه. این بچه تنهاس. در میزنن گدا زیاد میاد این منطقه، اینم درو باز میکنه.»

و گاه فشار زندگی بر جسم و روحشان آن قدر زیاد است که راهی به جز خودکشی نمی‌یابند.

«قرص هم خوردم. وقتی پدر و مادر ندارم، دیگه امید هم ندارم. بمونم چه کار؟ خواهرام همه سرزندگی هاشون هستن. هیچ پشتیبانی هم ندارم. واقعاً خیلی سخته.»

فشارهای روحی شدید که زنان با آن مواجه هستند، در مواردی می‌تواند آن‌ها را به تصمیمات تلخ و ناگواری مانند خودکشی یا آسیب‌رساندن به خود و خانواده سوق دهد.

«یک شب شیر گاز رو باز کردم، شوهرم رفته بود پیش زنش. با سه تا بچه‌هام گرفتیم خوابیدیم تا گاز خفه‌مون کنه. یکهو دیدم بچه معلولم حالش بهم خورد و سریع از خونه بردمش بیرون و زنگ زدم به مادر محسن نصفه‌شب، اون هم سریع اومد و گفت به خودت رحم نداری به سه تا بچه‌هات رحم کن. میدونی چه گناهی می‌کنی. گفتم دیگه از زندگی خسته شدم.»

مادران سرپرست خانوار، مسئولیت یک یا چند فرزند را بر عهده دارند، آنها علی‌رغم میل‌شان و عمدتاً به دلیل فشارهای مالی و تأمین مایحتاج اولیه و ضروری زندگی نمی‌توانند پاسخگوی نیازهای فرزندان‌شان باشند. به همین دلیل نه‌تنها خود که فرزندان‌شان هم در معرض فشارهای روحی و روانی و کلافگی و حتی خودکشی قرار می‌گیرند.

«دخترم عقده‌ای شده. لباس بخر و کفش بخر. دیشب خانه دوستم. شوهرش فوت کرده بود. دخترش چیزی رو که دوست داره مامانش رو زور میکنه و می‌خره. نمی‌دونم چکمه بخر و پالتو بخره. از مهمانی که آمدیم تو راه قهر کرده با من. حالا یک سردرد شدیدی هم داشت هرچی بهش میگم ببرمت دکتر. گفتم فشارش رو بگیره شاید فشارش افتاده. لیج کرده بیا بریم من حوصله ندارم. قهر کرد دیگه از همونجا باد کرده بود. اون مامانش میخره تو نمی‌خری. همین دخترم پارسال قرص خورده بود خودکشی بکنه.»

مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته ... (سیمین فروغزاده و فاطمه نوعی تیموری) ۲۱۳

و حتی در بزنگاه‌های زندگی، زن سرپرست خانوار بار غمی را بر دوش خود احساس می‌کند.

«دخترم رو می‌خواستن بیرن. شب عروسی خیلی برام سخت بود. چون دخترا بابا می‌خوان. بابایی‌ان.»

روان زخمی شده، منحصر به زنان و تک‌تک اعضای خانواده نیست. آنها دچار دردهای خانوادگی مشترک هستند. روان زخم خانوادگی هم به سبب وقایع ناخوشایند و مشترک و سنگین است که در زندگی آنها رخ داده است. وضعیتی که همه اعضای خانواده احساس می‌کنند گرفتارند و راه‌گیزی ندارد و دردهای یک زخم خانوادگی را تحمل می‌کنند.

«پسر بزرگم به خاطر همسرم خیلی آسیب دیده. یک مدت عصبی بود. هزینه مشاوره بیرون ندارم. چهار جلسه تو همین مؤسسه مشاوره گذاشتن و گفتن این چون بزرگ‌تره، فهمیده تره، واسه همین دعوها، جر و بحث و کارای باباشو که می‌رفته وسایل خونه رو می‌فروخته دیده و توی روحیه بچه تأثیر گذاشته. الان ما هر سه تامون یه خانواده بیماریم. چون با یک بیمار روانی زندگی کردیم. الان برای این پسر بزرگم روانشناس گفته بیشتر به حضور من احتیاج داره. ولی من نه ساعت سرکار هستم. بعد میام خسته و کوفته لباسمو در نیاردم باید برم تو آشپزخونه. ظرف‌هایی که از صبح کثیف کردن رو بشورم، برای فردا نهارم بذارم. کلاً از لحاظ جسمی و روحی کم میارم. چه جووری برایش رفیق خوبی باشم و وقت بذارم وقتی خودم خسته‌ام.»

شرمندگی و سرشکستگی خانواده از شغل زنان سرپرست خانوار دردی آزردهنده برای همه اعضای خانواده است. اکثر زنان سرپرست ترجیح می‌دهند با پنهان‌سازی موقعیت خود، حاشیه امنی برای روابط و فعالیت‌های اجتماعی خود و فرزندان‌شان ایجاد کنند.

«تو پنج‌تن همه خبر دارند. اینجا اومدم آبرو به جا آوردم. گفتم هم کلاسی‌هاش باز تو مدرسه چیزی نگن به دخترهام که مامانت داره کلفتی می‌کنه. دوست ندارم بچه هام ناراحت بشن.»

در همین خصوص مشارکت‌کننده دیگری چنین می‌گوید:

«فامیل نمی‌دونه. برای این که بچه‌هام خجالت نکنن و احساس غرور بکنن، نمی‌گم. پسر بزرگم توی کارخانه کفش کار می‌کرد من بهش گفتم مامان بزار منم به‌عنوان کارگر

با تو پیام بعد گفت نه مامان من نمی‌خوام بیای، بعد فهمیدم پسرم خجالت میکشه و دوست نداره همه بفهمن مامانش کار می‌کنه.»

و رنج دائمی خانواده از بیماری و نبود پدر همواره در ذهن زن و فرزندان ماندگار است.

«موقعی که شوهرم بود خیلی تشنج می‌گرفت. موقعی که باباشون تشنج می‌گرفت بچه‌ها بلند می‌شدن و مثل گنجشک می‌لرزیدن. نوکر بچه‌ها هم هستم. این قدر که بچه‌ها رو دوست دارم چون خیلی بدبختی کشیدن. خیلی اذیت شدن.»

بیماری روحی فرزندان در واکنش به غیبت پدر در خانه، امری رایج است که خانواده را درگیر می‌کند.

«الان همین بچه کوچکم داره قرص اعصاب مصرف می‌کنه. از دوری باباش اینجوری شد. روانشناس گفت باید باباش رو ببینه تا اروم بشه. باباش را توی این خونه های خالی که مواد مصرف می‌کنن پیدا کردیم. گرفتنش و بردن کمپ. خلاصه چندبار بردمش خونه مادر شوهرم باباشو دید الان دیگه ازش بدش میاد.»

زخم دیگر خانواده، اعتیاد فرزندان به واسطه رفتار پدر است. همسر معتادی که عامل اعتیاد فرزندان شده است.

«شوهرم معتاد بود. یک روز اوادم خونه دیدم دو تا پسرآم بالای گاز سیم گذاشتن و تریاک می‌کشن. گفتم خدایا شماها معتاد شدید.»

نتایج به‌دست‌آمده از مقوله «روان زخم فردی و خانوادگی» بیانگر آن است که زنان علاوه بر چالش‌های اقتصادی، با روان زخم و فقر شخصیتی ناشی از فقدان حمایت اجتماعی و تحقیر مواجه هستند. این شرایط به ایجاد اختلالات روانی و جسمی در بین زنان و اعضای خانواده منجر می‌شود. زنان سرپرست خانوار به دلیل فشارهای مالی و ناتوانی در تأمین نیازهای فرزندان، دچار اضطراب و احساس گناه می‌شوند. همچنین، شرمندگی و تحقیر ناشی از شغل و شرایط اجتماعی، به انزوای اجتماعی و کاهش تعاملات اجتماعی آن‌ها منجر می‌شود.

۷. نتیجه گیری

این پژوهش با اتکا بر مفاهیم حساس و ملاحظات نظری ارائه شده در مقاله، به ثبت مستقیم و بی واسطه زندگی فقیرانه زنان سرپرست خانوار ساکن در سکونتگاه غیررسمی التیمور در مشهد پرداخت و سعی داشت تا برشی از زندگی این گروه نسبتاً خاموش جامعه را به تصویر کشیده و تحلیل کند. به این منظور با بیست و شش زن سرپرست خانوار مصاحبه عمیق انجام شد تا زوایای پنهان زندگی آنها را در شرایط فقر بر پایه تجربیات زیسته خود این زنان بیان کند.

این پژوهش با اتکا بر نظریه «فرهنگ فقر» اسکار لوییس و رویکرد چندبعدی فقر آمارتیاسن، تجربه زیسته زنان سرپرست خانوار در سکونتگاه غیررسمی التیمور مشهد را به عنوان یک فرایند پویا، پیچیده و چندلایه بررسی می کند. یافته ها نشان می دهد که فقر در سه سطح مادی - معیشتی، ارتباطی - ساختاری و روان شناختی شکل می گیرد و این ابعاد در رابطه ای دیالکتیکی، چرخه بازتولید فقر را تقویت می کنند.

در بعد مادی - معیشتی، زنان با محرومیت پایدار، کمبود منابع اقتصادی و «فقر روزمره» مواجه اند. این شرایط آنان را به تحمل «بار مسئولیت» و اتخاذ «استراتژی های معیشتی» وادار می سازد؛ وضعیتی که با توصیف لویس از محرومیت ساختاری و شکل گیری راهبردهای بقا همخوانی دارد.

در بعد ارتباطی - ساختاری، مفاهیمی چون «طرد اجتماعی»، «شرم و انگ اجتماعی» و ناکارآمدی نهادهای حمایتی، نشانه فروپاشی شبکه های پشتیبان است. در این میان، «مقایسه اجتماعی» همچون سازوکاری میانجی عمل می کند و شرایط عینی فقر را به تجربه ذهنی شرم و انزوا تبدیل می سازد؛ فرایندی که به تشدید آسیب پذیری می انجامد.

در بعد روان شناختی، فقر به صورت «فقر عاطفی»، ناامیدی نسبت به آینده، و «هم زیستی قدرت و درماندگی» نمایان می شود. این مؤلفه ها بازتاب همان احساس بی اختیاری و تقدیرگرایی هستند که لویس از آن به عنوان سازوکارهای انطباقی با فقر یاد می کند. محدودیت در «مراقبت از خود» و «تحریف هویت اجتماعی» نیز به طور مستقیم توانایی زنان را برای گسست از چرخه فقر تضعیف می کند.

توجه به این نکته لازم است که لوئیس بر «فرهنگ فقر» به عنوان عامل تداوم فقر تأکید دارد، اما آمارتیا سن در نظریه چندبعدی فقر بر محرومیت ساختاری از فرصت ها

(محرومیت از قابلیت‌های جسمانی، اجتماعی، روان‌شناختی) تمرکز می‌کند که در بخش ملاحظات نظری و چهارچوب مفهومی اشاره شد. با این حال، یافته‌های پژوهش حاضر حاکی از آن است که پدیده «استراتژی‌های معیشتی» به‌عنوان تجلی عاملیت زنان در مواجهه با ساختارهای محدودکننده، با چهارچوب نظری سن در باب قابلیت‌های انسانی (Capabilities Approach) همخوانی دارد.

در جهان، خانواده‌هایی که معیشت اعضای خانواده وابسته به زن باشد سابقه دیرینه دارد. اما این پدیده در جامعه ایران به سبب نبود حمایت‌های رسمی و مستمر، ویژگی‌های متمایزی پیدا کرده است. چنان‌که یافته‌های پژوهش نشان داد و تا حد زیادی مؤید نظریه آمارتیا سن هم بود، فقر برای زنان ساکن در سکونتگاه غیررسمی التیمور به مراتب فراتر از فقر مادی و تأمین ضروریات زندگی است. ناکافی بودن منابع مالی و سختی معیشت، همچنین چشم‌پوشی از خواسته‌ها و نیازها تنها بخشی از تلاش‌های آن‌ها برای مواجهه با فقر است. چنان‌که در این تحقیق به تفصیل بیان شد فقر جنبه‌های وسیع‌تری دارد. مواردی نظیر فقدان پیوندهای اجتماعی، جمع‌گریزی و انزوا، بیماری‌های جسمی و روحی، داشتن مشاغل با مرتبه و منزلت اجتماعی پایین، آسیب‌های روحی و تحصیلی زنان و فرزندان، ناامنی غذایی، محدودیت شبکه روابط اجتماعی، چشم‌پوشی از نیازهای شخصی، تنش و مشاجره در خانواده و... در روایت‌های این زنان مکرر بازگو شده و پر تکرار است. پاره‌ای از این تجربیات تلخ و ناخوشایند برآمده از تحقیق حاضر مشابه یافته‌هایی است که سایر محققان در داخل کشور (نظیر مطالعات قادری ۱۴۰۱، روشنی ۱۳۹۹، فرضی زاده ۱۳۹۸، رضایی ۱۳۹۸، علی مندگاری ۱۳۹۷ و...) و حتی کشورهای دیگر گزارش کرده‌اند (نظیر مطالعات انجام شده توسط شارما ۲۰۲۳، کوون ۲۰۲۰، موانگی ۲۰۱۷، لیو ۲۰۱۷ و...). مصادیقی که همگی نشان می‌دهد این زنان از بطن و جریان اصلی جامعه جدا شده‌اند. نتایج به‌صراحت گویای آن است که جلوه‌های روانی و اجتماعی فقر برای زنان مورد مطالعه بسیار بیشتر از جنبه اقتصادی است و این همان نکته‌ای است که نظریه فرهنگ فقر بر آن اصرار دارد. به عبارتی همان جنبه‌های غیرمادی فقر.

تناقض اصلی که این پژوهش آشکار می‌سازد، این است که همان راهکارهای مقابله‌ای که به زنان کمک می‌کند در شرایط فقر، بقا پیدا کنند (مانند استراتژی‌های معیشتی)، در بلندمدت به بازتولید و تداوم همان شرایط منجر می‌شوند. با ترکیب دیدگاه‌های اسکار لوئیس و آمارتیا سن و توجه به نتایج به‌دست‌آمده می‌توان این‌گونه تحلیل کرد که فقر در

میان زنان سرپرست خانوار ساکن در سکونتگاه غیررسمی التیمور مشهد هم محصول عوامل ساختاری (آمارتیاسن) و هم الگوهای فرهنگی (اسکارلوتیس) است که در تعامل با یکدیگر، چرخه فقر را بازتولید می‌کنند. در نتیجه‌گیری نهایی می‌توان گفت که فهم تجربه زیسته فقر مستلزم درک این پویایی‌های پیچیده است و هرگونه مداخله سیاستی برای مقابله با فقر در چنین جوامعی، باید هم‌زمان به ابعاد مادی، اجتماعی و روان‌شناختی فقر توجه کند، زیرا تمرکز صرف بر یک بعد، ممکن است به تقویت ناخواسته ابعاد دیگر منجر شود.

اهمیت و حساسیت پرداختن به مسائل و مشکلات این گروه از افراد جامعه به سبب آن است که این زنان به‌عنوان «فقیرترین فقرا»، در سکونتگاه غیررسمی شهر مشهد (التیمور) که یکی از نمادهای بارز فقر شهری است زندگی می‌کنند. منطقه‌ای که خود ظرفیت بالقوه برای انجام انواع آسیب‌های اجتماعی را دارد مثل اعتیاد، فروش مواد مخدر، تن‌فروشی و... حال زنان به سبب احساس تنهایی و توان پایین مالی برای اداره زندگی شرایط بسیار مساعدی برای ورود به عرصه آسیب‌های اجتماعی و رفتارهای پرخطر داشته و علی‌رغم تاب‌آوری بسیار در برابر فقر، به‌نوعی زندگی بر لبه پرتگاه را تجربه می‌کنند. برای بهبود وضعیت و کاهش تهدیدات احتمالی می‌بایست زنان سرپرست خانوار با پشتوانه قانونی شناسایی و حمایت شوند و علاوه بر آن با اتخاذ تدابیر و سیاست‌گذاری صحیح و طراحی و راه‌اندازی سامانه‌هایی، دست‌کم آموزش‌های اقتصادی لازم را باهدف مهارت‌افزایی ببینند و وارد بازار کار شوند. بالاخره همان‌طور که در کشورهای مختلف دنیا معمول است و بر روی توانمندسازی این گروه سرمایه‌گذاری می‌کنند تا هم از فشار فقر و دغدغه‌های معیشت و تأمین مالی رهایی یابند، هم از ظرفیت آن‌ها برای اقتصاد کلان کشور استفاده شود.

برای بهبود کیفیت زندگی زنان سرپرست خانوار در سکونتگاه‌های غیررسمی، ضرورت دارد برنامه‌هایی جامع و چندبعدی طراحی شود که علاوه بر حمایت‌های اقتصادی، ارتقای سلامت روانی و اجتماعی آنان را نیز در بر گیرد. در این راستا، اجرای حمایت‌های معیشتی هدفمند همچون کمک‌های نقدی و بسته‌های غذایی همراه با ایجاد فرصت‌های اشتغال‌زایی محلی نظیر مشاغل خانگی و تعاونی‌های زنان اهمیت دارد. همچنین، برای کاهش انزوای اجتماعی، برگزاری کارگاه‌های مهارت‌های ارتباطی و ایجاد فضاهای جمعی مانند جلسات ماهانه زنان پیشنهاد می‌شود. در کنار این اقدامات، راه‌اندازی کلینیک‌های روان‌شناسی رایگان یا کم‌هزینه و آموزش تسهیلگران محلی برای انجام مداخلات روانی-اجتماعی، به‌ویژه برای کودکان آسیب‌دیده، نقش بسزایی در بهبود شرایط ایفا خواهد کرد. علاوه بر آن،

بازنگری سیاست‌های حمایتی دولت به سمت رویکردهای ترکیبی مالی، روانی و اجتماعی و طراحی برنامه‌های توانمندسازی پایدار شامل آموزش حقوق شهروندی و دسترسی به منابع مالی خرد ضروری به نظر می‌رسد. در نهایت، انجام پژوهش‌های مقایسه‌ای در سکونتگاه‌های غیررسمی دیگر ایران می‌تواند زمینه‌ساز سیاست‌گذاری‌های اثربخش‌تر در این حوزه باشد.

پی‌نوشت

۱. مصاحبه‌ها در سال ۱۴۰۳ در مؤسسه خیریه مردمی واقع در سکونتگاه غیررسمی التیمور انجام شد؛ این مؤسسه با برگزاری مراسم مذهبی، آموزش و حمایت مالی، محیطی امن برای زنان و دانش‌آموزان کم‌درآمد منطقه فراهم می‌کند.

کتاب‌نامه

- احمدی، سپیده؛ امیر مظاهری، امیرمسعود و مجید صفاری‌نیا (۱۴۰۱)، «بازسازی معنایی فرهنگ فقر زنان سرپرست خانواده»، فصلنامه رهپویه ارتباطات و فرهنگ. ۲(۳)، ۴۱-۵۴.
- اسکافی، مریم (۱۴۰۰). «معرفی نظریه فرهنگ فقر اسکار لوییس»، سایت انسان‌شناسی و فرهنگ. قابل دسترسی در آدرس سایت: <https://anthropologyandculture.com/>
- بررسی آماری ویژگی‌های اجتماعی-اقتصادی زنان سرپرست خانوار و خودسرپرست (۱۴۰۰)، مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ماهنامه کار و جامعه. پیاپی ۲۵۲، ۱۰۸-۱۴۳.
- تبریزی، سحر؛ تبریزی کاهو، غلامرضا و ملیحه برومند محمودآبادی (۱۴۰۳). «بررسی پدیدارنگاری حمایت اجتماعی در زنان سرپرست خانوار»، زن در توسعه و سیاست. ۲۲(۲)، ۴۸۷-۵۰۹.
- خانی، سعید؛ خضری، فرشید و کنایون یاری (۱۳۹۶). «مطالعه آسیب‌پذیری اجتماعی زنان سرپرست خانوار و زنان دارای سرپرست در منطقه سلطان آباد شهر تهران»، زن در توسعه و سیاست. ۱۵(۴)، ۵۹۷-۶۲۰.
- دراهمکی، احمد و رضا نوبخت (۱۴۰۰). «بررسی وضعیت اقتصادی و اجتماعی زنان سرپرست خانوار ایرانی: یک آنالیز ثانویه»، نشریه پژوهشکده علوم بهداشتی جهاد دانشگاهی. ۲۰(۴)، ۴۲۷-۴۳۷.
- رضایی، مهدی و فاطمه محمودی (۱۳۹۸). «بازسازی معنایی کیفیت زندگی زنان سرپرست خانوار در کردستان: یک مطالعه کیفی»، جامعه‌شناسی کاربردی. ۳۰(۷۳)، ۱۴۳-۱۶۶.

مطالعه پدیدارشناختی تجربه زیسته ... (سیمین فروغزاده و فاطمه نوعی تیموری) ۲۱۹

روشنی، شهره؛ تافته، مریم؛ خسروی، زهره و فاطمه خادمی (۱۳۹۹)، «شرایط تأثیرگذار بر وضعیت زندگی زنان سرپرست خانوار در ایران و راهکارهای کاهش آسیب‌ها»، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران. ۹(۳)، ۶۹۳-۷۱۷.

سلیمی، علی و محمد داوری، جامعه‌شناسی کجروی (۱۳۸۰)، تهران، انتشارات حوزه و دانشگاه. سالنامه آماری ۱۳۸۲ (۱۳۸۳). سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، مرکز آمار ایران، دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی تهران: مرکز آمار ایران، مدیریت انتشارات و اطلاع‌رسانی.

سید میرزایی، محمد؛ عبداللهی، زهرا و خلیل کمربگی (۱۳۹۰). «بررسی رابطه میان عوامل اجتماعی و امنیت اجتماعی زنان سرپرست خانوار، مورد مطالعه: زنان شهر ایلام»، مطالعات امنیت اجتماعی. ۲۸(۲)، ۷۹-۱۰۸.

شیانی، ملیحه (۱۳۸۴). «فقر، محرومیت و شهروندی در ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی. ۱۸(۵)، ۶۳-۹۹.

شادی طلب، ژاله و علیرضا گرایبی‌نژاد (۱۳۸۳). «فقر زنان سرپرست خانوار»، زن در توسعه و سیاست. ۲(۱)، ۴۹-۷۰.

علی‌مندگاری، ملیحه؛ رازقی نصرآباد، حجه بی‌بی و سمانه اشرف گنجویی (۱۳۹۷)، «وضعیت اقتصادی زنان سرپرست خانوار تحت پوشش نهادهای حمایتی: مطالعه‌های کیفی در شهر شیراز»، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران. ۱۳(۲۵)، ۱۶۵-۱۹۲.

عنبری، موسی و سارا بقایی (۱۳۹۳). «ارتباط فرهنگ فقر و آسیب‌گرایی زنان حاشیه نشین شهری (مورد مطالعه: منطقه دیزج شهر همدان)»، توسعه روستایی. ۶(۲)، ۲۰۹-۲۳۲.

عزیز محمدی، ساناز؛ راکبی، نازنین؛ کامران کوچصفهانی، سودابه و هادی اسدی (۱۳۹۸). «نقش شفقت به خود و تحمل پریشانی در سلامت اجتماعی زنان سرپرست خانوار»، مجله مطالعات ناتوانی. ۹ (فاقد شماره)، ۵۶-۵۶.

فرضی زاده، زهرا و سمیه حقی (۱۳۹۸)، «مردم‌شناسی فقر زنان سرپرست خانوار شهر اراک»، نامه انسان‌شناسی. ۱۶(۲۹)، ۱۹۳-۲۲۱.

فلیک، اووه (۱۳۸۷). درآمدی بر تحقیق کیفی (ترجمه هادی جلیلی). تهران: نشر نی.

«فرهنگ فقر» (۱۳۹۸)، پژوهشکده فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. قابل دسترسی در آدرس سایت: <https://ricac.farhang.gov.ir/>

فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۴). گزارش نشست بررسی "فرهنگ فقر"، انجمن جامعه‌شناسی ایران. قابل دسترسی در آدرس سایت: <http://www.isa.org.ir/>

قادری، صلاح‌الدین؛ کریمی، علیرضا؛ سلیمانی، سمیه؛ کارگر اسفندآبادی، خدیجه و مهدخت عنبری روزبهانی (۱۴۰۱)، «تجربه سرپرستی خانوار توسط زنان و چرخه بازتولید فلاکت (نمونه موردی: زنان سرپرست خانوار شهر کرج)»، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران. ۱۱(۱)، ۱-۲۷.

کرد زنگنه، جعفر؛ محمدیان پستکان، هاشم و شهلا سهرابی سمیره (۱۳۹۵)، «بررسی میزان احساس امنیت زنان و عوامل مؤثر در آن (مطالعه موردی زنان سرپرست خانوار تحت پوشش اداره کل بهزیستی شهرستان رامهرمز)»، مطالعات راهبردی زنان، ۱۸(۷۱)، ۱۰۹-۱۳۰.

گزارش تحلیلی - توصیفی زنان سرپرست خانوار (۱۴۰۲)، سازمان بهزیستی کشور: مرکز برنامه‌ریزی، فناوری اطلاعات و امنیت فضای مجازی، تهیه شده در معاونت برنامه‌ریزی و اطلاعات راهبردی.

لطفی‌خاچکی، طاهره؛ اکبری، حسین و مهدی کرمانی (۱۴۰۳). «شکستن چرخه فقر: راهبردهایی برای ساکنان کم‌درآمد مناطق شهری (مطالعه موردی شهر مشهد)»، مجله مطالعات اقتصادی سیاسی بین‌الملل، ۱۷(۱)، ۲۳۱-۲۳۵.

لوئیس، اسکار (۱۳۵۳)، «فرهنگ فقر»، ترجمه مهدی ثریا، نامه علوم اجتماعی، ۱(۷)، ۴-۲۵.

لوئیس، اسکار (۱۳۸۷)، «فرزندان سانچز»، ترجمه حشمت کامرانی، تهران، انتشارات هرمس.

محمدپور، احمد و مهدی علیزاده (۱۳۹۰). «زنان و فرهنگ فقر؛ مطالعه کیفی فرهنگ فقر در میان زنان سرپرست خانوار تحت پوشش بهزیستی ساری»، مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، ۸(۱)، ۱۶۵-۱۹۷.

محمدپور، احمد (۱۳۸۹)، روش در روش، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان

معیدفر، سعید و نفیسه حمیدی (۱۳۸۶). «زنان سرپرست خانوار: گفته‌ها و آسیب‌های اجتماعی»، نامه علوم اجتماعی، ۱۵(۲)، ۱۳۱-۱۵۸.

واعظی، فهیمه؛ اسماعیلی، رضا و اصغر محمدی (۱۴۰۰). «واکاوی تجارب زیسته‌ی زنان سرپرست خانوار در مواجهه با رفتارهای پرخطر: مطالعه‌ی زنان سرپرست خانوار شهر کرمان»، مطالعات راهبردی زنان، ۲۴(۸)، ۷۵-۱۰۳.

یحیی‌زاده، حسین و محمود رضانی (۱۳۹۲). «سلامت اجتماعی و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن مطالعه موردی: زنان سرپرست خانوار شهر قروه»، برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۴(۱۶)، ۶۸-۱۰۲.

Alkire, S., & Foster, J. (2011). Counting and multidimensional poverty measurement. *Journal of Public Economics*, 95(7-8), 476-487.

Auhagen, A. E. (2002). Kompetenz und Verantwortung. *German Journal of Human Resource Management: Zeitschrift für Personalforschung*, 16(2), 230-249.

Ahsan, S. M. (2001). Institutional Framework and Poverty: *A Transition Economy Perspective*. *SSRN*, 593, 1-27.

Ahmed, S. K. (2024). The pillars of trustworthiness in qualitative research. *Journal of Medicine, Surgery, and Public Health*, 2, 1-4.

- Brinkmann, S., & Kvale, S. (2015). *InterViews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing* (3rd ed.).
- Buunk, A. P., & Gibbons, F. X. (2005). Social comparison orientation: A new perspective on those who do and those who don't compare with others. *Social Comparison and Social Psychology Understanding Cognition, Intergroup Relations, and Culture*, 15-32
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2016). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (4th ed.).
- El-Lawindi, M. I., Sabry, H. A., & Elsebaie, E. H. (2019). Household Headship and Women's Health: An Exploratory Study from Egypt. *The Egyptian Journal of Community Medicine*, 37(2), 1-9.
- GÜNEYDİN, D. (2020). Yoksulluk Damgalama Ve Utanma: Sosyal Yardım Ağı Çerçevesinde Bir Araştırma. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20(49), 837-860.
- Gefferson, D. G., & Harkins, D. A. (2011). Hey, I've Got a Voice Too! " Narratives of Adversity, Growth and Empowerment. *Journal for Social Action in Counseling and Psychology*, 3(2), 104-128.
- Kwon, M., & Kim, H. S. (2020). Psychological Well-Being of Female-Headed Households Based on Age Stratification: A Nationwide Cross-Sectional Study in South Korea. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(18), 1-11.
- Kumar, A. (2010). Poverty and Culture of Daily Life. *Psychology and Developing Societies*, 22(2), 331-359.
- Liu, c., Esteve, A., & Treviño, R. (2017). Female-Headed Households and Living Conditions in Latin America. *World Development*, 90(C), 311-328.
- Levin, L. S., & Idler, E. L. (1983). Self-care in health. *Annual Review of Public Health*, 4, 181-201.
- Livingstone, A., Spears, R., Manstead, A. S. R., & Bruder, M. (2009). Defining common goals without speaking the same language: Social identity and social action in Wales. *Identity Studies in the Social Sciences*, 238-255.
- Mwangi, C. (2017). An Assessment of Impact of Poverty on Female Headed Households in Kangemi, Kenya. *University of Nairobi*.
- O'Donnell, P., Moran, L., Geelen, S., O'Donovan, D., van den Muijsenbergh, M., & Elmusharaf, K. (2021). There is people like us and there is people like them, and we are not like them Understating social exclusion a qualitative study. *PLoS ONE*, 16(6), 1-19.
- Prasetya Wibawa, R., & Vivin Wihartanti, L. (2018). Strategi Perempuan kepala keluarga (pekka) dalam menciptakan Kemandirian ekonomi keluarga didesa gesi kecamatan gesi kabupaten sragen. *promosi(Jurnal Pendidikan Ekonomi)*, 6(2), 57-62.
- Qammer, N. A., Bhat, M. A., Mir, A. H., Khan, A. A., Bhat, M. A., & Bhat, A. A. (2021). Farm household livelihood strategies in intermediate zone of Jammu and Kashmir. *International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences*, 10(2), 2644-2654.

- Rasheed, A., Hussain Alias Ghalib Hussain, M., & Nawaz Manj, Y. (2020). The Survival Strategies among Female-Headed Households: An Anthropological Study of Dhok Hassu Rawalpindi, Punjab, Pakistan. *Online Elementary Education Online*, 19(4), 4816-4828.
- Riessman, C.K. (2008) Narrative Methods for the Human Sciences. *Newbury Park, CA:Sage*.
- Rezaei, M.A., Mohammadinia, N., Samaiezadeh Toosi, T. (2013). Problems of Female-headed households in Sistan Baluchistan province, Iran. *Journal of Research & Health Social Development & Health Promotion Research Center*, 3(3), 452-457.
- Ribotta, S. (2023). Poverty as a matter of justice. *The Age of Human Rights Journal*, 20, 1-24.
- Sharma, M. (2023). Poverty and Gender: Determinants of Female- and Male-Headed Households with Children in Poverty in the USA, 2019. *Sustainability*, 15(9), 1-23.
- Sihto, T., & Aerschot, L.V. (2021). Care poverty within the home space: Exploring the emotional experiences of unmet care needs. *Frontiers in Sociology*, 6, 1-9.
- Suckert, L. (2022). Back to the future: Sociological perspectives on expectations, aspirations and imagined futures. *European Journal of Sociology*, 63 (3), 393-428.
- Thobejane, T. D., & Abgail Nyathi, N. (2018). Poverty among female headed households in Matabeleland South Province in Zimbabwe: A perennial problem or an enlightening experience?. *Gender & Behaviour*, 16(2), 11250-11262.
- United Nations Development Programme. (2023). Global Multidimensional Poverty Index 2023. UNDP.
- Van Manen, M. (2016). *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy* (2nd ed.). Routledge.
- Yoosefi Lebni, J., Mohammadi Gharehghani, M. A., Soofizad, G., khosravi, B., ziapour, A., & Irandoost, S. F. (2020). Challenges and opportunities confronting female-headed households in Iran: a qualitative study. *BMC Women's Health*, 20(183), 1-11.
- Zhang, M., You, Sh., Yi, Sh., Zhang, Sh., & Xiao, Y. (2024). Vulnerability of Poverty Between Male and Female-Headed Households in China. *Journal of Family and Economic Issues*.